

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПОЛІТЕКОНОМІЯ

За редакцією професора В.Д. Базилевича

Серія
“КЛАСИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ПІДРУЧНИК”

Серію засновано 2004 року

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПОЛІТЕКОНОМІЯ

ПІДРУЧНИК

9-те видання, доповнене

За редакцією
доктора економічних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України
В.Д. БАЗИЛЕВИЧА

Затверджено
Міністерством освіти і науки України

Київ

“ЗНАННЯ”

2014

УДК 330(075.8)

ББК 65.01я73

Е45

Автори: *В.Д. Базилевич*, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної теорії, декан економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (передмова, глави 1, 4, 14, 15, 17, 18, 19, післямова); *В.М. Попов*, кандидат економічних наук, професор (глави 1, 3, 5, 6, 9, 12); *К.С. Базилевич*, кандидат економічних наук, доцент (глави 7, 8, 10, 13, 16, 21); *Н.І. Гражевська*, доктор економічних наук, професор (глави 2, 8, 11, 20, 22)

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-1582 від 8 липня 2004 р.)

Рецензенти: *П.С. Єщенко*, доктор економічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *І.Ф. Радіонова*, доктор економічних наук, професор Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Е45 **Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. В.Д. Базилевича ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — 9-те вид., доповн. — К. : Знання, 2014. — 710 с. — (Класичний університетський підручник).**

ISBN 978-966-346-878-5 (серія)

ISBN 978-617-07-0157-2

Це нове видання добре відомого в Україні підручника з економічної теорії. Його найважливіші особливості: системний і енциклопедичний характер висвітлення законів і категорій економічної теорії, глибокий аналіз, виваженість оцінок і висновків, оригінальність і лаконічність подання матеріалу. Підручник устаткований необхідними таблицями, рисунками, графіками, глосарієм, запитаннями для самоконтролю рівня засвоєння теоретичного матеріалу і забезпечує можливість використання новітніх освітніх технологій, зокрема дистанційних методів навчання, придатний для комп'ютерних технологій організації навчального процесу.

Розраховано насамперед на студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів. Підручник буде корисним також науковцям, керівникам та службовцям державних установ, працівникам комерційних структур, усім, хто прагне оволодіти економічною теорією.

УДК 330(075.8)

ББК 65.01я73

© В.Д. Базилевич, В.М. Попов,
К.С. Базилевич та інші автори, 2001

© В.Д. Базилевич, В.М. Попов,
К.С. Базилевич, Н.І. Гражевська,
зі змінами, 2014

© Видавництво "Знання",
оформлення, 2014

ISBN 978-966-346-878-5 (серія)

ISBN 978-617-07-0157-2

ЗМІСТ

Передмова	13
Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА.....	15
Глава 1. Предмет і метод економічної теорії	15
1.1. Зародження й основні етапи розвитку економічної теорії як науки.....	15
1.2. Предмет економічної теорії та еволюція у його визначенні різними школами.....	21
1.3. Методи пізнання економічних процесів і явищ та їхня класифікація.....	27
1.4. Економічні категорії, закони та принципи. Пізнання і використання економічних законів	31
1.5. Функції економічної теорії	34
1.6. Економічна теорія як теоретико-методологічна база інших економічних наук.....	37
Навчальний тренінг	39

Глава 2. Економічні потреби суспільства.	
Економічні інтереси	41
2.1. Сутність та структура економічних потреб суспільства	41
2.2. Економічний закон зростання потреб	46
2.3. Економічні інтереси, їхня класифікація та взаємодія.....	49
2.4. Мотиви та стимули ефективного господарювання	56
Навчальний тренінг	59
Глава 3. Економічна система суспільства. Відносини власності	61
3.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації суспільного розвитку	61
3.2. Економічна система, її сутність, цілі й основні структурні елементи. Типи економічних систем ...	67
3.3. Власність, її сутність, форми і місце в економічній системі.....	73
3.4. Місце і роль людини в економічній системі	89
Навчальний тренінг	96
Глава 4. Закономірності та особливості розвитку перехідних економік	99
4.1. Сутність і закономірності еволюційного переходу економічної системи до наступного типу	99
4.2. Перехідні економічні системи: зміст і основні риси.....	100
4.3. Криза і розпад командно-адміністративної системи та необхідність переходу економіки постсоціалістичних країн до ринкових відносин	104
4.4. Концепції переходу постсоціалістичних країн до ринкової економіки	107
4.5. Формування інституційних та економічних умов переходу країн до нової системи господарювання	111
Навчальний тренінг	116

Глава 5. Форми організації суспільного виробництва та їхня еволюція	119
5.1. Сутність і структура суспільного виробництва. Матеріальне і нематеріальне виробництво.....	119
5.2. Основні фактори суспільного виробництва та їхній взаємозв'язок	127
5.3. Ефективність виробництва, її сутність, економічні та соціальні показники	134
5.4. Форми організації суспільного виробництва: натуральне і товарне	141
5.5. Економічні та неекономічні блага. Товар і його властивості	145
5.6. Альтернативні теорії вартості.....	148
5.7. Закон вартості, його сутність та функції	153
Навчальний тренінг	156
Глава 6. Теорія грошей і грошового обігу	158
6.1. Теоретичні концепції виникнення і сутності грошей	158
6.2. Функції грошей та їхня еволюція.....	162
6.3. Грошовий обіг і його закони	168
6.4. Грошова система, її структурні елементи й основні типи.....	171
6.5. Валютні курси. Конвертованість грошей.....	180
6.6. Інфляція, її сутність, причини, види і соціально-економічні наслідки	185
Навчальний тренінг	192
Розділ II. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	194
Глава 7. Ринкова економіка: суть, структура та інфраструктура	194
7.1. Ринкове господарство як невід'ємна складова товарного виробництва.....	194
7.2. Риси, структура та функції ринку.....	196

7.3. Основні суб'єкти ринкової економіки	201
7.4. Держава як суб'єкт ринкового господарства	201
7.5. Інфраструктура ринку.....	206
Навчальний тренінг	216
Глава 8. Попит і пропозиція. Теорія ринкової рівноваги ...	219
8.1. Сутність попиту і фактори, що його визначають...	219
8.2. Пропозиція: зміст і фактори, що на неї впливають	224
8.3. Еластичність попиту і пропозиції.....	227
8.4. Взаємодія попиту і пропозиції. Ринкова рівновага	234
Навчальний тренінг	236
Глава 9. Конкуренція і монополія у ринковій економіці	238
9.1. Конкуренція, її суть і економічні основи. Закон конкуренції	238
9.2. Види економічної конкуренції.....	244
9.3. Методи конкурентної боротьби	252
9.4. Монополія: причини виникнення, суть та основні форми	257
9.5. Антимонопольна політика держави. Антимонопольне законодавство.....	263
Навчальний тренінг	269
Глава 10. Підприємництво у ринковій економіці.....	271
10.1. Зміст, основні принципи та ознаки підприємництва.....	271
10.2. Теорії та моделі підприємництва	274
10.3. Організаційно-правові форми підприємництва...	276
10.4. Класифікація підприємств за розміром. Малий бізнес. Нові види підприємницької діяльності....	283
Навчальний тренінг	292
Глава 11. Капітал. Витрати виробництва і прибуток.....	294
11.1. Капітал як економічна категорія товарного виробництва.....	294

11.2. Структура авансованого капіталу. Витрати виробництва, їхня сутність та класифікація	303
11.3. Прибуток на капітал і фактори, що його визначають. Економічна роль прибутку	306
11.4. Кругооборот і оборот промислового капіталу. Амортизація і відтворення основного капіталу... 311	
Навчальний тренінг	319
Глава 12. Ринкові відносини в аграрному секторі економіки	322
12.1. Аграрні відносини, їхній зміст і особливості	322
12.2. Земельна рента, її сутність, види і механізм утворення	327
12.3. Ринок земельних ресурсів. Ціна землі.....	336
12.4. Агропромислова інтеграція й агропромисловий комплекс	339
12.5. Державна політика регулювання і підтримки сільськогосподарського виробництва	341
Навчальний тренінг	345
Глава 13. Доходи, їхні джерела й розподіл	347
13.1. Сутність, види та джерела формування доходів. Номінальні і реальні доходи	347
13.2. Функціональний розподіл доходів: марксистська та маржиналістська концепції	349
13.3. Попит на ресурси та чинники, що його визначають, в теорії граничної продуктивності.....	359
13.4. Ціноутворення на ринку праці. Заробітна плата як явище ринку	368
13.5. Економічна рента і трансфертний дохід у складі заробітної плати. Форми і системи заробітної плати	379
13.6. Вплив держави та профспілок на функціонування ринку праці.....	383
13.7. Персональний розподіл доходів. Сімейні доходи, їх рівень, джерела і структура... 386	
Навчальний тренінг	389

Глава 14. Економіка невизначеності, ризику і страхування	391
14.1. Невизначеність і ризиковість сучасної ринкової економіки	391
14.2. Спекуляція та її роль в умовах ринку.....	397
14.3. Страхування як засіб обмеження рівня ризиковості.....	403
Навчальний тренінг	410
Розділ III. ОСНОВИ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	412
Глава 15. Національне виробництво і відтворення	412
15.1. Зміст, види та пропорції національного (суспільного) відтворення.....	413
15.2. Теоретичні моделі суспільного відтворення	416
15.3. Система національного рахівництва: необхідність виникнення, зміст, цілі	431
15.4. Концепції та принципи побудови системи національних рахунків	432
15.5. Основні макроекономічні показники СНР	435
Навчальний тренінг	444
Глава 16. Макроекономічна нестабільність і економічне зростання	447
16.1. Циклічність економічного розвитку як прояв макроекономічної нестабільності. Теорії циклічних коливань.....	447
16.2. Класифікація економічних циклів за тривалістю та їх характеристика. Середні цикли та їх фази	451
16.3. Нециклічні коливання економіки	457
16.4. Безробіття, його зміст, причини, види, форми. Рівень безробіття. Наслідки впливу безробіття на економіку	460
16.5. Економічне зростання: зміст, типи, чинники	466
16.6. Концепції та найпростіші моделі економічного зростання	468
Навчальний тренінг	474

Глава 17. Фінансова система	478
17.1. Необхідність, зміст, структура та функції фінансів.....	478
17.2. Фінансова система. Державний бюджет. Бюджетний дефіцит і державний борг.....	481
17.3. Теорія оподаткування.....	488
Навчальний тренінг	495
Глава 18. Кредитна система	497
18.1. Необхідність, зміст і принципи функціонування кредиту	497
18.2. Форми і функції кредиту.....	499
18.3. Кредитна система та її структура	503
Навчальний тренінг	511
Глава 19. Урядове регулювання національної економіки	513
19.1. Об'єктивна необхідність, зміст та моделі урядового регулювання економіки	513
19.2. Цілі, засоби та методи урядового впливу на економіку	518
19.3. Основні напрями та межі урядового впливу на економіку	525
Навчальний тренінг	529
Розділ IV. ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА.....	532
Глава 20. Інтернаціоналізація господарського життя і світовий ринок.....	532
20.1. Міжнародний поділ праці та інтернаціоналізація економіки як основа формування світового господарства	532
20.2. Форми міжнародних економічних відносин (МЕВ). Концепції трансформації	537
20.3. Всесвітній ринок товарів та послуг	541
20.4. Торговельний і платіжний баланси країни.....	547

20.5. Зміст і структура світової валютної системи.....	551
20.6. Сутність, причини, форми і тенденції розвитку міграції робочої сили	554
Навчальний тренінг	556
Глава 21. Глобалізація економіки та загальноцивілізаційні проблеми людства.....	559
21.1. Глобалізація як закономірний процес світогосподарського розвитку	559
21.2. Сутність, ознаки та рівні глобалізації економіки	568
21.3. Суперечності глобалізації та її моделі	574
21.4. Взаємопов'язаність і передумови вирішення глобальних проблем	583
Навчальний тренінг	597
Альфред Нобель	600
Лауреати премії банку Швеції з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля.....	604
Глосарій	657
Післямова	697

ПЕРЕДМОВА

Економічна теорія як фундаментальна наука безперервно розвивається — формуються нові наукові школи та напрями досліджень, зазнають логічної довершеності економічні концепції, уточнюються або відкидаються як такі, що не витримали випробування практикою, теоретичні постулати. Особливих якісних змін зазнають теоретичні дослідження економічного життя суспільства на етапі трансформаційних перетворень, оскільки виникає потреба не лише у теоретичному осмисленні нових реалій, а й у необхідності підготувати суб'єктів господарювання, суспільство в цілому до нових умов економічної співпраці.

Перехід від індустріального до духовно-інформаційного суспільства, трансформація моделей економічного розвитку під впливом глобалізації економіки, інтелектуалізація та індивідуалізація праці, неухильна дематеріалізація виробництва та перетворення людського капіталу на домінуючий економічного розвитку, безпрецедентні динамічні перехідні процеси породжують принципово нові проблеми, які не вкладаються у рамки традиційних уявлень економічної теорії і вимагають нових концептуальних рішень та методологічних підходів.

Поглиблення розуміння природи суб'єкта економічної діяльності та її законів поступово формує нову предметну сферу економічної теорії, зумовлену реальною тенденцією зміщення пріоритетів, — з багатства економічного на багатство соціальне, гуманістичне. Провідною складовою цього багатства постає людина як особистість і як найвища цінність. Усе це зумовлює розширення проблематики економічних досліджень на основі виокремлення людського капіталу як визначального фактора та результату розвитку соціально-економічних систем. Становлення економічних засад нової цивілізації, зорієн-

тованої на всебічний розвиток людини, кардинально змінює дослідницькі пріоритети.

Для формування сучасного економічного мислення, підготовки фахівців нового покоління необхідно не тільки розробляти фундаментальні проблеми економічної теорії, а й підготувати принципово нові підручники та впровадити новітні технології навчання.

Пропонований читачеві підручник підготовлений колективом авторів, які мають багаторічний досвід викладання економічної теорії у кращих вищих навчальних закладах країни. Він вирізняється глибиною аналізу, різноманітністю теоретичних проблем, оригінальністю подачі матеріалу, логічною послідовністю та концентрованою викладу. В ньому органічно поєднані теоретичне висвітлення проблем економічної теорії з наочністю подачі матеріалу.

Це нове видання добре відомого в Україні підручника з економічної теорії, який увібрав кращий вітчизняний та світовий досвід і забезпечує можливість впровадження новітніх освітніх технологій. Основні категорії економічної теорії подані у цілісній, системній взаємозалежності, що забезпечує органічне входження у макро- та мікроекономічний простір. Енциклопедичний характер висвітлення категоріального апарату економічної теорії забезпечує розкриття сутності та особливостей найвідоміших її концепцій, визначення нових дефініцій, зумовлених економічним розвитком сучасного суспільства. Він надає можливість самостійно вивчати господарські процеси, систематизувати, вибудовувати логічно послідовні цілісні економічні знання. Підручник дає змогу також впроваджувати дистанційні методи навчання, містить питання для самоперевірки, має об'ємний глосарій, придатний для впровадження комп'ютерних технологій в організацію навчального процесу.

Авторський колектив із вдячністю прийме всі зауваження та пропозиції щодо вдосконалення змісту і форми подання навчального матеріалу. Висловлюємо слова подяки В. Ятіній та О. Ганзюк за допомогу у підготовці підручника до друку.

РОЗДІЛ I

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Глава 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Економічна наука має справу з фундаментальними проблемами життя суспільства; вона стосується усіх і належить усім.

Людвіг фон Мізес

Люди, які ніколи систематично не вивчали економічну теорію, схожі на глухих, які намагаються оцінити звучання оркестру.

Пол Самуельсон

1.1. Зародження й основні етапи розвитку економічної теорії як науки

Потреби людини дуже різноманітні. Основним джерелом задоволення їх є виробництво, економічна діяльність людей, оскільки саме вони створюють для цього необхідні умови.

Поняття *економіка* (від гр. *oikonomia*, буквально — мистецтво ведення домашнього господарства) нині застосовують у чотирьох значеннях:

- 1) народне господарство певної країни, групи країн або всього світу;
- 2) сфера господарської діяльності людини, у якій створюються, розподіляються і споживаються життєві блага;

3) економічна наука, що вивчає різноманітні господарські явища і процеси, які відбуваються в суспільстві;

4) сукупність економічних відносин між людьми у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання продукції, що утворюють певну економічну систему.

Економіка як складна різноманітно структурована система є об'єктом вивчення спеціальної науки — економічної науки.

Економічна наука — це сфера розумової діяльності людини, функцією якої є пізнання та систематизація об'єктивних знань про закони і принципи розвитку реальної економічної дійсності.

Перші спроби вивчення окремих сторін економічних процесів відомі ще з праць стародавніх грецьких і римських мислителів (Ксенофонта, Арістотеля, Платона, Катона, Варрона, Сенеки, Колумелли), а також мислителів Стародавнього Єгипту, Китаю та Індії. Вони досліджували проблеми ведення домашнього господарства, землеробства, торгівлі, багатства, податків, грошей тощо.

Економічна наука як система знань про сутність економічних процесів і явищ почала складатися лише в XVI—XVII ст., коли ринкове господарство почало набувати загального характеру. Основні етапи розвитку економічної науки показано на рис. 1.1.

Меркантилізм. Прибічники цієї школи основним джерелом багатства вважали сферу обігу, торгівлю, а багатство отожднювали з накопиченням металевих грошей (золотих і срібних). Погляди представників цієї школи відображали інтереси торгової буржуазії в період первісного нагромадження капіталу та розвитку зовнішньої торгівлі. Представники: А. Монкретьєн, Т. Манн, Д. Юм.

Фізіократи. На відміну від меркантилістів, фізіократи вперше перенесли дослідження зі сфери обігу безпосередньо в сферу виробництва. Але джерелом багатства вважали тільки працю в сільськогосподарському виробництві. Вважали, що промисловість, транспорт і торгівля — безплідні сфери, а праця людей у цих сферах лише покриває витрати на їхнє існування і не прибуткова для суспільства. Представники: Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо, Д. Норе.

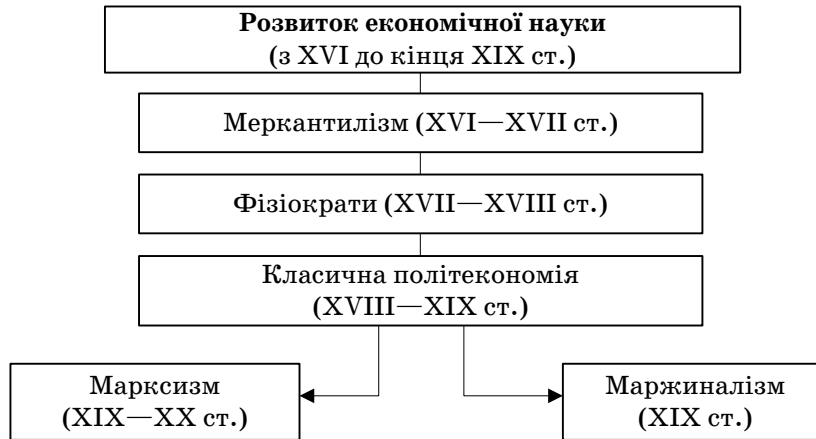

Рис. 1.1. Основні етапи розвитку економічної науки

Класична політична економія. Виникла з розвитком капіталізму. Її засновники У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо зосереджують увагу на аналізі економічних явищ і закономірностей розвитку всіх сфер суспільного виробництва, прагнуть розкрити економічну природу багатства, капіталу, доходів, кредиту, обігу, механізму конкуренції. Саме вони започатковують трудову теорію вартості, а ринок розглядали як саморегулюючу систему.

Марксизм, або політична економія праці. Засновники цього напрямку К. Маркс і Ф. Енгельс досліджують систему законів капіталістичного суспільства з позицій робітничого класу. Продовжуючи дослідження трудової теорії вартості, зробили аналіз розвитку форм вартості, запропонували свої концепції додаткової вартості, грошей, продуктивності праці, відтворення, економічних криз, земельної ренти. Однак деякі положення марксизму: про заперечення приватної власності і ринку, посилення експлуатації і зростання зубожіння трудящих, про єдиний фактор формування вартості, переваги суспільної власності, неминучість краху капіталізму не мали належної наукової обґрунтованості й не знайшли практичного підтвердження. Тому нині вони переглядаються і піддаються справедливій науковій критиці.

Маржиналізм (від фр. *marginal* — граничний) — теорія та метод дослідження, прибічники якого визначають цінність ринкових благ їх граничною корисністю; вивчають конкретні господарські проблеми на основі широкого використання граничних величин. Дослідження маржиналістів ґрунтуються на таких категоріях, як “гранична корисність”, “гранична продуктивність”, “граничні витрати” і т. ін. Маржиналізм використовує кількісний аналіз, економіко-математичні методи і моделі, в основі яких лежать суб’єктивно-психологічні оцінки економічних процесів і явищ індивідом. Представники маржиналізму — К. Менгер, Ф. Візер, У. Джевонс, Л. Вальрас.

У сучасній західній економічній науці існують різні напрями, течії, школи, типологія яких відрізняється як за методами аналізу, так і за розумінням предмета й мети дослідження. Концептуально відрізняються і підходи до вирішення економічних проблем. Однак цей поділ значною мірою умовний, тому всю *сукупність сучасних течій і шкіл* можна згрупувати у такі три основні напрями: *неокласицизм, кейнсіанство, інституціоналізм*. Основні напрями сучасної економічної теорії показано на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Основні напрями сучасної економічної теорії

Неокласицизм. Досліджує та розвиває ідеї класичної політекономії з урахуванням сучасних умов. Заперечує необхідність втручання держави в економіку, розглядає ринок як саморегульовану економічну систему, здатну самостійно встановити необхідну рівновагу між сукупним попитом і сукупною пропозицією. Засновники теорії — А. Маршалл і А. Пігу. Послідовники — Л. Мізес, Ф. Хайєк, М. Фрідмен, А. Лаффер, Дж. Гілдер, Ф. Кейган та ін.

Неокласичний напрям охоплює багато різних концепцій і шкіл: *монетаризм*, *теорію економіки пропозиції*, *теорію раціональних очікувань* та ін. Особливою популярністю користується концепція монетаризму, визнаним теоретиком якої є американський економіст Мілтон Фрідмен. Прихильники монетаризму: Ф. Найт, Дж. Стиглер, Ф. Кейган, А. Голдмен.

Монетаризм — теорія, яка пропонує відмову від активного втручання держави в економіку і приписує грошовій масі, що перебуває в обігу, роль визначального фактора у формуванні економічної рівноваги, розвитку виробництва і зміні обсягів валового внутрішнього продукту (ВВП). За правилом монетаризму приріст грошової маси (монетарної бази) має бути скоординований з темпами зростання ВВП, динамікою цін і швидкістю обертання грошей за такою схемою (рис. 1.3).

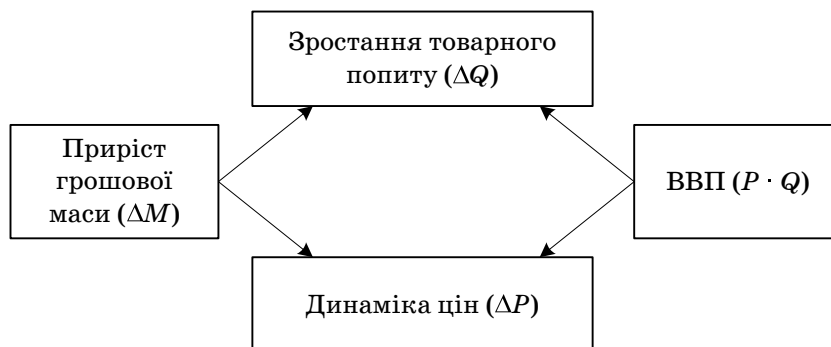

Рис. 1.3. Монетарні важелі регулювання ВВП

Кейнсіанство — одна з провідних сучасних теорій, на противагу неокласикам, обґрунтовує об'єктивну необхідність активного втручання держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання сукупного попиту й інвестицій через проведення певної кредитно-бюджетної політики. Засновником теорії є видатний англійський економіст Дж.М. Кейнс. Кейнсіанство виникло в 30-х роках ХХ ст. як відповідь на потреби подолання Великої депресії (1929—1933 рр.), яка поставила економічну систему капіталізму на межу повної катастрофи. Ідеї Дж.М. Кейнса, викладені в його головній праці “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936), широко застосовува-

лися провідними країнами світу в практиці регулювання ринкової економіки, що дало їм змогу відносно швидко подолати кризові явища, досягти стабільних темпів економічного зростання і динамічної рівноваги. Кейнсіанська концепція стимулювання сукупного попиту наведена на рис. 1.4.

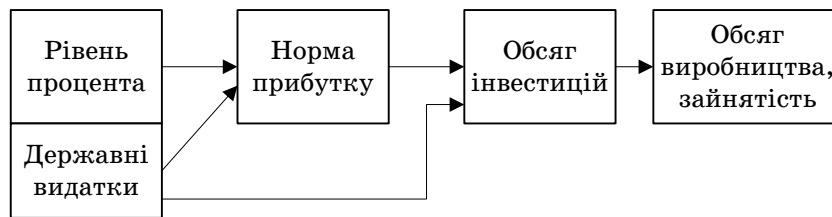

Рис. 1.4. Кейнсіанська концепція стимулювання сукупного попиту

Прихильники і послідовники Дж.М. Кейнса (Дж. Робінсон, П. Сраффа, А. Хансен, Н. Калдор, Р. Лукас та ін.) виступають за активну участь держави у структурній перебудові економіки, визнають за необхідне запровадження антикризового та антициклічного регулювання, перерозподілу доходів, збільшення соціальних виплат.

Представники *інституціоналізму* Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген, Г. Мюрдаль, Р. Коуз, Д. Норт, Дж. Б'юкенен розглядають економіку як систему, в якій відносини між суб'єктами господарювання складаються під впливом як економічних, так і правових, політичних, соціологічних і соціально-психологічних факторів. Об'єктами вивчення для них є "інститути", під якими вони розуміють державу, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, менталітет, інстинкти людей і т. ін.

Неокласичний синтез — узагальнююча концепція, представники якої (Д. Хікс, Дж. Б'юкенен, П. Самуельсон, Л. Клейн та ін.) обґрунтовують принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів, наголошують на необхідності руху до змішаної економіки. Дотримуються принципу раціонального синтезу неокласичного і кейнсіанського напрямів економічної теорії.

1.2. Предмет економічної теорії та еволюція у його визначенні різними школами

Предмет економічної теорії надзвичайно складний і багатогранний, так само, як складна, багатогранна і динамічна економічна життєдіяльність людини. Цим пояснюється неможливість короткого і всеохоплюючого визначення предмета, яке було б придатне для всіх етапів розвитку людського суспільства. Економічна теорія, вивчаючи реальні господарські процеси, сама перебуває у постійному пошуку і розвитку, предмет її дослідження змінюється й уточнюється. Еволюцію уявлень про предмет економічної теорії наведено на рис. 1.5. Це далеко неповний перелік визначень предмета економічної теорії.

Як бачимо, формування предмета економічної теорії представники традиційних шкіл пов'язували з примноженням багатства, економічними законами, виробничими відносинами між людьми, а сучасні західні економісти — з проблемами “рідкості”, “обмеженості ресурсів та ефективності використання їх”, “альтернативності вибору” тощо. Таке розмаїття визначень предмета економічної теорії не можна вважати недоліком чи слабкістю цієї науки. Воно є природним явищем, оскільки відображає еволюцію вивчення такого складного і суперечливого соціального об'єкта, як економічна система. При цьому ні одне з наведених визначень не може претендувати на повне, вичерпне розкриття сутності досліджуваного об'єкта. Кожна теорія відображає певну сторону, грань, зріз проблеми, що досліджується, і, отже, робить певний вклад в економічну науку. З цього приводу П. Самуельсон, автор відомого на Заході підручника “Економікс”, зазначає, що визначення теоретичної економіки як науки розкривають її предмет із різних сторін, оскільки беруться до уваги різноманітні аспекти життєдіяльності людства, в тому числі економічної, а це не дає змоги сформулювати стисле і в той же час всеохоплююче його визначення. Тому всілякі спроби абсолютизувати якусь одну концепцію, один підхід до визначення предмета економічної теорії є неприйнятними і непродуктивними, оскільки

<i>Визначення предмета економічної теорії</i>	<i>Школа (автори)</i>
Вчення про закони домашнього господарства, домоводства	Давньогрецькі та давньоримські мислителі
Наука про створення, примноження та розподіл багатства нації	Меркантилісти, фізіократи, класична політична економія
Наука про виробничі відносини та закони, що управляють виробництвом, розподілом, обміном і споживанням благ на різних етапах розвитку людського суспільства	Марксиста
Сучасні західні економісти визначають економічну теорію як науку про:	
— сферу індивідуальних і суспільних дій людей, що найтіснішим чином пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту;	А. Маршалл
— дії людей у процесі вибору обмежених ресурсів для виробництва різних товарів;	П. Самуельсон
— діяльність людей за умов рідкості ресурсів;	Е. Долан
— вивчення поведінки людей як зв'язку між метою та обмеженістю засобів, що можуть мати альтернативні шляхи застосування;	Дж. Робінсон
— ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини	К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю

Рис. 1.5. Еволюція визначення предмета економічної теорії

суперечать сутності господарської життєдіяльності і сутності самої науки — вона втрачає науковість.

Економічна теорія — творча наука, яка постійно збагачується новими знаннями, предмет її дослідження розширюється й уточнюється. В сучасних умовах гуманізації, інтелектуалізації, соціалізації суспільного життя та глобалізації економічних процесів її предметна сфера еволюціонує в напрямку розширення й ускладнення її проблематики, залучення до наукового дослідження додаткових пластів соціально-економічних відносин, врахування багатомірності їх взаємодії і визначення людини як центру економічної системи.

Сучасний розвиток економічної теорії характеризується такими рисами:

- різновекторністю наукової творчості, структури й методів пізнання, що допускає множинність і синтез теоретичних концепцій та наукових ідей;

- відмовою від загальнообов'язкових критеріїв істинності та від теорій, що претендують на універсальність;

- взаємовпливом і толерантним змаганням ідей та пізнавальних підходів, що розширює можливості бачення взаємодоповнюючих істин у суперечливих міркуваннях;

- розширенням традиційної проблематики та понятійного апарату економічної науки на основі складних і динамічних процесів, породжених глобальністю проблем та завдань, що виникають під час соціально-економічних перетворень;

- впровадженням в економічних дослідженнях нової перспективної методології аналізу, заснованої на синергетичному підході, який відкриває широкі можливості багатоаспектного висвітлення сутності економічних процесів і явищ.

Парадигма сучасної вітчизняної економічної теорії повинна мати ще й *національно-історичну* складову, яка передбачає врахування трансформаційної специфічності національної економіки, її інституціональних і відтворювальних особливостей, а також національного економічного менталітету народу, історичних, культурних, демографічних та інших особливостей країни. Врахування національно-економічної компоненти є важливою умовою глибокого розуміння сучасних соціально-економічних процесів, які відбуваються в країні, і наукового прогнозування тенденцій їх розвитку в перспективі.

Отже, розвиток сучасної економічної теорії відбувається на основі поєднання процесу плюралізації зі зростаючою тенденцією до інтеграції її різноманітних напрямів і шкіл, з превалюванням синтезованих і комплексних підходів до дослідження соціально-економічних процесів. Не в протиставленні, а у взаємозбагаченні й науковому синтезі різних концепцій і полягає демократизм і синергізм ефекту спільної праці вчених-економістів, який дає змогу глибше розкрити предмет економічної теорії в усій його багатогранності.

Узагальнюючи сказане, можна так визначити предмет економічної теорії в політекономічному аспекті.

Економічна теорія — це суспільна наука, яка вивчає закони розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення своїх безмежних потреб.

Разом з еволюцією визначення предмета еволюціонувала і назва економічної науки (рис. 1.6).

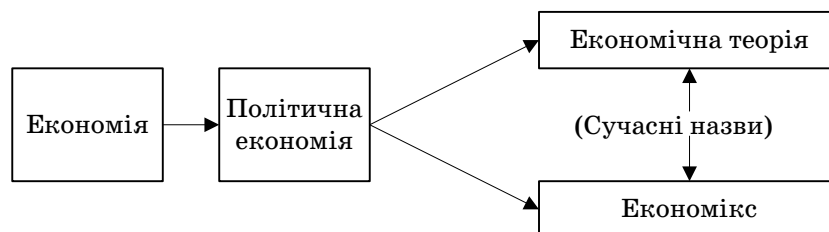

Рис. 1.6. Еволюція назви економічної науки

Термін *економія* (від гр. *oikonomia*) ввели в обіг давньогрецькі мислителі Ксенофонт і Арістотель. У перекладі з грецької він буквально означає “мистецтво ведення домашнього господарства”, “домоводство” (“ойкос” — дім, домашнє господарство; “номос” — вчення, закон).

Термін “політична економія” був уперше застосований французьким меркантилістом Антуаном Монкретьєном у праці “Трактат політичної економії”, написаній у 1615 р. З грецької “політикос” перекладається як державний, суспільний.

Отже, цей термін у поєднанні з терміном “економія” означає науку про ведення господарства в державі, суспільстві.

В економічній науці термін “політична економія” домінував до кінця XIX ст. — часу виходу (1890 р.) праці відомого англійського економіста А. Маршалла “Принципи економікс”. **Економікс** — це неокласичний напрям в економічній науці, який має за мету синтезувати класичну політичну економію і маржиналізм.

У сучасних умовах у більшості країн світу (особливо англо-американських) політична економія функціонує під назвою “економікс”, в ряду інших — як “економічна теорія” або як “політична економія”. Кожна з них має свій аспект дослідження і викладення. Проте вони по суті є назвами однієї і тієї самої економічної науки, що постійно розвивається та досліджує господарські явища і процеси на різних етапах розвитку людського суспільства.

Еволюція термінів “економія”, “політична економія”, “економікс”, “економічна теорія” об’єктивно зумовлена розвитком самої економічної науки і об’єкта її дослідження — економічної системи.

Економічна теорія в широкому розумінні включає такі розділи: *основи економічної теорії (політекономія), мікроекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, мегаекономіка* (рис. 1.7).

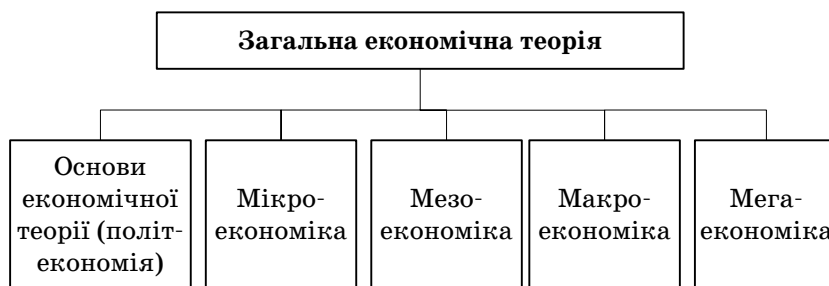

Рис. 1.7. Структура загальної економічної теорії

Основи економічної теорії (політекономія) — це фундаментальна, методологічна частина економічної науки, яка розкриває сутність економічних категорій, законів та закономір-

ностей функціонування і розвитку економічних систем у різні історичні епохи.

Мікроекономіка вивчає економічні процеси і поведінку економічних суб'єктів первинної ланки: домогосподарства, підприємства, фірми. Вона аналізує ціни окремих товарів, витрати на їхнє виробництво, прибуток, заробітну плату, попит і пропозицію на товари та ін.

Макроекономіка вивчає закономірності функціонування господарства в цілому, тобто на рівні національної економіки. Об'єктом її дослідження є валовий внутрішній продукт, національний дохід, національне багатство, рівень життя населення, проблеми безробіття, інфляція та її причини, грошовий обіг, рух процента, податкова політика, кредитно-банківська система та ін.

Мезоекономіка вивчає окремі галузі й підсистеми національної економіки (агропромисловий комплекс, військово-промисловий комплекс, торговельно-промисловий комплекс, територіально-економічні комплекси, вільні економічні зони та ін.).

Мегаекономіка вивчає закономірності функціонування і розвитку світової економіки в цілому, тобто на глобально-планетарному рівні.

Зауважимо, що загальна економічна теорія не є механічною сумою її складових. Усі її частини перебувають у нерозривній єдності та органічному взаємозв'язку, що забезпечує цілісне сприйняття економіки як самодостатньої та динамічної системи, яка функціонує на національному і загальносвітовому рівнях.

Економічна теорія залежно від функціональної мети поділяється на *позитивну* та *нормативну*.

Позитивна економічна теорія ставить за мету всебічне пізнання економічних процесів та явищ, розкриває їхні взаємозв'язки та взаємозалежність, які зумовлюються реальною дійсністю. Тобто вона досліджує фактичний стан економіки, економічну дійсність і відповідає на запитання: *яка вона є?*

Нормативна економічна теорія з'ясовує об'єктивні процеси, дає їм оцінку, робить висновки та розробляє рекомендації щодо вдосконалення економічної системи, переходу її на

вищий ступінь розвитку. Вона відповідає на запитання: *як повинно бути, що для цього треба зробити?*

Отже, ця наука, з одного боку, покликана вивчати реальні факти, з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки в економічній системі, з іншого — давати рекомендації щодо її вдосконалення з метою ефективнішого використання наявних ресурсів і досягнення на цій основі вищого рівня задоволення суспільних потреб. Таким чином, економічна теорія виконує не тільки пізнавальну, а й прикладну функцію.

1.3. Методи пізнання економічних процесів і явищ та їхня класифікація

Для того щоб одержати нові знання, треба свідомо застосовувати науково обґрунтовані методи. Це важлива умова розвитку всіх наук, у тому числі економічної теорії. *Метод науки* (від гр. *metohodos* — шлях до якої-небудь мети) покликаний забезпечити найбільш глибоке розкриття сутності її предмета.

Економічна теорія використовує широкий спектр прийомів і способів дослідження свого предмета, які й визначають зміст її *методу*.

Метод економічної теорії — це сукупність прийомів, засобів і принципів, за допомогою яких досліджуються категорії і закони функціонування та розвитку економічних систем.

Складність і багатовимірність економічної системи вимагає адекватних методів її пізнання. Фундаментальний принцип методології економічної теорії полягає в системному підході до аналізу. Економіка становить певну цілісність, в якій виявляється взаємозв'язок елементів, компонентів, що входять до її складу. При цьому цілісність визначається не тільки складом властивих їй елементів, а й різними зв'язками між ними.

Системний підхід в економічній теорії означає вивчення внутрішніх причинно-наслідкових, структурно-функціональних, ієрархічних, прямих і зворотних зв'язків. Саме їх пізнання дає змогу виявити складні процеси розвитку економічної системи, з'ясувати природу багатьох господарських процесів і явищ.

Економічна теорія застосовує як *загальнонаукові*, так і *специфічні* для даної науки методи пізнання господарських явищ і процесів (рис. 1.8). Системний підхід використовується як у загальнонаукових, так і у спеціальних для економічної теорії методах пізнання.

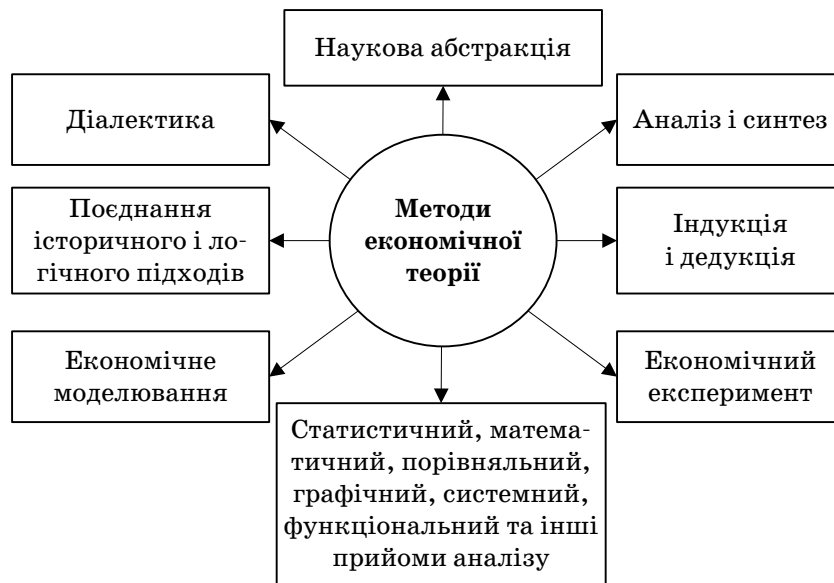

Рис. 1.8. Основні методи економічної теорії

Діалектика — загальний для всіх наук метод пізнання, у тому числі для економічної теорії. Він базується на використанні законів і принципів філософії, обґрунтованих ще видатним німецьким філософом Георгом Гегелем, сутність яких полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності, у безперервному розвитку, у розумінні того, що накопичення кількісних зрушень зумовлює зміни якісного стану, що джерелом розвитку є внутрішні суперечності явищ, єдність і боротьба протилежностей.

Особливістю теоретико-економічного дослідження є те, що при вивченні економічних процесів не можна користуватися конкретними прийомами і технічними засобами, які широко застосовуються, наприклад, у природничих науках. Тут вико-

ристовують наукове економічне мислення у вигляді *наукової абстракції*.

Наукова абстракція як метод полягає в поглибленому пізнанні реальних економічних процесів шляхом виокремлення основних, найсуттєвіших сталих сторін певного явища, очищених (абстрагованих) від всього другорядного, випадкового, неістотного. Результатами застосування методу наукової абстракції є формування понять, категорій, виявлення і формування економічних законів.

Аналіз і синтез як метод дослідження застосовується в єдності двох його складових.

При *аналізі* об'єкт дослідження розумово або фактично розкладається на складові, кожна з яких вивчається окремо; при *синтезі* відбувається об'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними. Аналіз сприяє розкриттю істотного в кожному елементі, а синтез завершує розкриття суті об'єкта в цілому.

Індукція і дедукція. Індукція — це метод пізнання від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня. Дедукція — метод пізнання від загального до одиничного. Метод індукції і дедукції забезпечує діалектичний зв'язок одиничного, особливого і всезагального.

Історичний і логічний методи використовуються економічною теорією для дослідження господарських процесів у єдності. *Історичний метод* вивчає ці процеси у тій часовій послідовності, в якій вони виникали, розвивалися і змінювалися один за одним у житті. *Логічний метод* досліджує економічні процеси в їхній логічній послідовності, прямуючи від простого до складного, звільняючись при цьому від історичних випадковостей, зигзагів і подробиць, не властивих цьому процесові.

Економічне моделювання — це формалізований опис і кількісний вираз господарських процесів і явищ (за допомогою математики й економетрики), структура якого абстрактно відображає реальну картину економічного життя. Економічні моделі (рис. 1.9) дають можливість наочно і глибше дослідити основні риси й закономірності розвитку реального об'єкта пізнання.

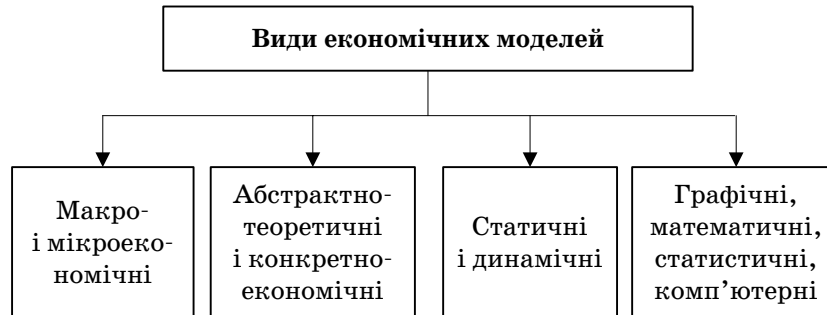

Рис. 1.9. Види економічних моделей

Економічний експеримент — штучне відтворення господарських процесів і явищ з метою вивчення їх за оптимально сприятливих умов та подальшого практичного впровадження. Економічний експеримент дає змогу на практиці перевірити обґрунтованість наукових теорій і рекомендацій, щоб попередити помилки та провали в економічній політиці держави. Особливо важлива роль експериментів на переломних етапах розвитку економіки, в період криз, проведення економічних реформ, стабілізації та ін.

Для пізнання соціально-економічних процесів економічна теорія використовує і такі загальнонаукові методи пізнання, як поєднання кількісного і якісного аналізу, метод порівнянь, розробка наукових гіпотез.

Метод якісного і кількісного аналізу. Він передбачає чітке виявлення якісної визначеності економічного явища і підкреслення тих складових, які піддаються кількісному виміру, вивчення динаміки процесу; виявлення факторів, що впливають на його зв'язки в системі.

Поєднання кількісного та якісного аналізу здійснюється за допомогою математичних і статистичних методів. Його використання дає теоретичне підґрунтя для визначення конкретних практичних завдань щодо темпів і пропорцій розвитку господарства, розробки програм розвитку економіки тощо.

Метод порівняння. Для визначення схожості та відмінності господарських явищ використовують метод порівнянь. Необхідність порівняння як загальнонаукового методу зумов-

лена тим, що в економічному житті ніщо не може бути оцінено саме по собі. Будь-яке явище пізнається у порівнянні.

Для того щоб пізнати невідоме, оцінити його, потрібний критерій, яким, як правило, є вже відоме, раніше пізнане. Способи порівнянь різноманітні: порівняння ознак, властивостей, статистичних величин, економічних категорій, дії економічних законів за різних умов тощо.

Розробка наукової гіпотези. Якщо зміст економічного явища, яке вивчається, не відомий, а фактів для його з'ясування не достатньо, то дослідник змушений обмежитися теоретичним припущенням, тобто науковою гіпотезою. Щоб наукова гіпотеза перетворилася на повноцінну теорію, потрібні додаткові докази, практичні підтвердження.

Використання гіпотези має важливе значення для розвитку економічної теорії. Вона сприяє розв'язанню суперечностей між новими фактами і застарілими теоретичними поглядами. Гіпотеза ставить проблеми, які сприяють ефективнішому веденню наукових пошуків.

1.4. Економічні категорії, закони та принципи.

Пізнання і використання економічних законів

Економічна теорія, пізнаючи об'єктивну господарську реальність, відкриває і формулює економічні категорії, закони і принципи.

Економічні категорії — абстрактні, логічні, теоретичні поняття, які в узагальненому вигляді виражають родові ознаки певних господарських явищ і процесів. Наприклад: товар, власність, капітал, прибуток, ринок, попит, заробітна плата, робоча сила та ін.

Економічні закони відображають найсуттєвіші, стійкі, такі, що постійно повторюються, причинно-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності господарських процесів і явищ. Закони виражають сутність економічних відносин.

Економічні принципи — теоретичні узагальнення, що містять допущення, усереднення, які відображають певні тенденції розвитку економічної системи.

Принципи пов'язані з економічними законами, але на відміну від них об'єктивно у природі не існують. Вони спеціально

створюються у процесі систематизації економічних знань і виступають у вигляді певних *постулатів*, які можна розглядати як форму реалізації, використання економічних законів. Принципи мають менш стійкий і менш обов'язковий характер, ніж закони.

Економічні закони у своїй сукупності створюють *систему* (рис. 1.10), яка включає всезагальні, загальні і специфічні закони. Всезагальні закони вважають законами соціально-економічного прогресу, оскільки вони виражають фундаментальні основи та послідовність розвитку людського суспільства на всіх етапах.

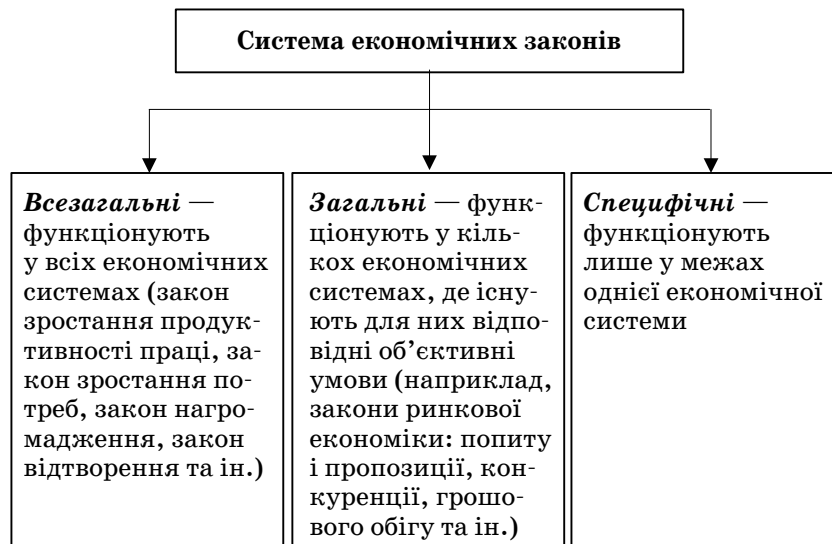

Рис. 1.10. Система економічних законів

Специфічні економічні закони, з одного боку, розкривають сутність соціально-економічних відносин у певній економічній системі в процесі її розвитку, з другого — окремі її сфери.

Економічні закони мають як спільні, так і відмінні риси порівняно із законами природи (рис. 1.11).

Розрізняють науково-теоретичний, державно-управлінський і господарсько-практичний рівні використання економічних законів (рис. 1.12).

Рис. 1.11. Загальні властивості та відмінності економічних законів і законів природи

Форми пізнання та використання економічних законів. Існують дві основні форми пізнання та використання економічних законів: *емпірична*, коли люди, не знаючи сутності економічних законів, використовують їх несвідомо, інтуїтивно у своїй практичній діяльності, та *наукова*, коли люди, пізнавши і розкривши сутність економічних законів, використовують їх свідомо, а отже, більш ефективно у своїй господарській діяльності.

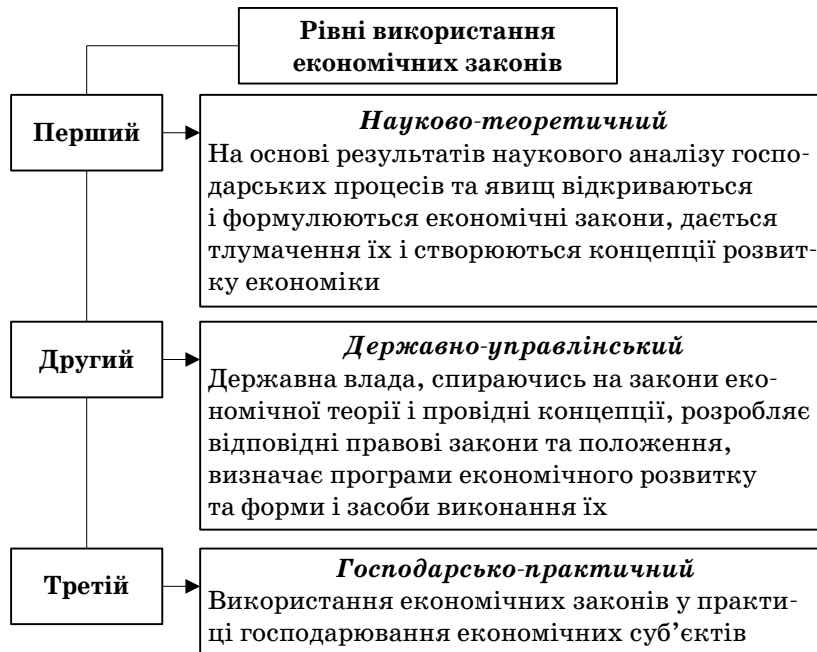

Рис. 1.12. Рівні використання економічних законів

1.5. Функції економічної теорії

У процесі становлення і розвитку економічної теорії як науки були сформовані і її основні функції (рис. 1.13): *пізнавальна, методологічна, практична, прогностична, виховна*.

Рис. 1.13. Функції економічної теорії

Пізнавальна (евристична) функція реалізується через дослідження сутності економічних процесів і явищ. Розкриваючи і формулюючи економічні категорії і закони, економічна теорія тим самим збагачує знання людей, примножує інтелектуальний потенціал суспільства, розширює науковий світогляд людей, сприяє науковому передбаченню господарського розвитку суспільства.

Методологічна функція полягає в тому, що економічна теорія виступає теоретико-методологічною базою для цілої системи економічних наук, оскільки розкриває основоположні базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання, які реалізуються в усіх галузях і сферах людської діяльності.

Практична функція економічної теорії зводиться до наукового обґрунтування економічної політики держави, розробки рекомендацій щодо застосування принципів і методів раціонального господарювання.

Економічна політика — це цілісна система заходів держави, спрямованих на розвиток національної економіки в інтересах усіх соціальних груп суспільства. Вона має визначати оптимальні варіанти вирішення економічних проблем.

Між економічною теорією і практикою існує тісний взаємозв'язок (рис. 1.14). Будь-яка теорія без зворотного зв'язку з практикою втрачає цінність і сенс. Практика формує замовлення на теоретичні дослідження, дає матеріал для наукового аналізу та вносить остаточну оцінку життєвості будь-якої теорії. Практика — критерій істинності економічних знань. Вона веде до знання, знання — до передбачення, передбачення — до раціональних дій, дія — до вдосконалення практики. Такий цикл зв'язків постійно повторюється, щоразу піднімаючись на вищий рівень.

Прогностична функція економічної теорії виявляється у розробці наукових основ передбачення перспектив соціально-економічного розвитку країни в майбутньому. По суті, вона зводиться до розробки прогнозів довгострокових програм розвитку суспільного виробництва з урахуванням майбутніх ресурсів, витрат і можливих кінцевих результатів.

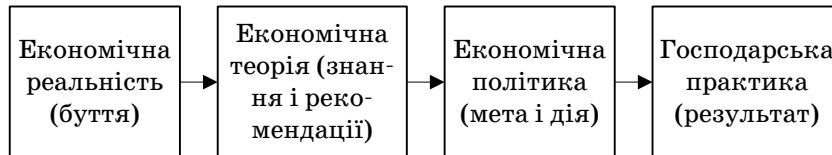

Рис. 1.14. Взаємозв'язок економічної теорії і господарської практики

Виховна функція полягає у формуванні в громадян економічної культури, логіки сучасного ринкового економічного мислення, аналітичних здібностей, які забезпечують цілісне уявлення про функціонування економіки на національному і загальносвітовому рівнях і дають їм можливість виробити грамотну господарську поведінку в умовах ринкової системи. Вона виховує у них усвідомлення того, що досягти професійних успіхів і вищого життєвого рівня можна лише оволодівши глибокими знаннями, в результаті наполегливої праці, прояву підприємливості та ініціативи, прийняття та обґрунтування рішень і здатності брати на себе відповідальність за свої господарські дії в умовах конкуренції.

Однак потрібно знати, що готових, раз і назавжди придатних рецептів економічної поведінки теоретична економіка не дає. З цього приводу Дж.М. Кейнс підкреслював, що економічна теорія не є набором готових рекомендацій для застосування у господарській практиці, вона є швидше методом, інтелектуальним інструментом, технікою *мислення*, допомагаючи тому, хто нею володіє, приходити до правильних висновків.

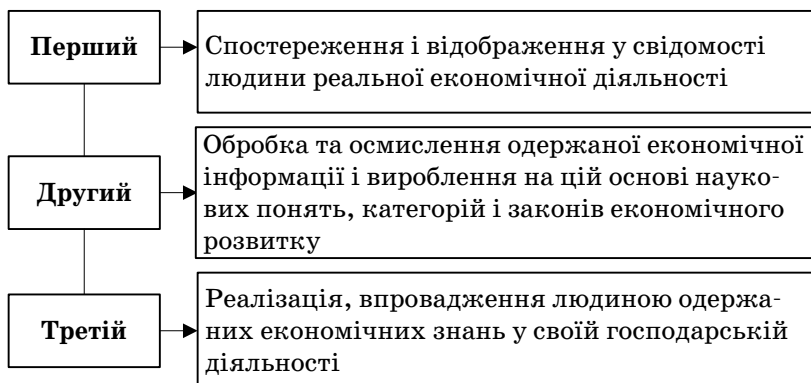
Економічне мислення — це сукупність поглядів, уявлень та суджень людини про реальну економічну дійсність, які визначають її господарську поведінку.

Є два види економічного мислення: *буденне* і *наукове*.

Буденне мислення — поверхове, одностороннє і безсистемне сприйняття людиною реальних господарських процесів, на підставі чого вона робить суб'єктивні, часом помилкові, висновки і судження щодо економічних проблем.

Наукове мислення — всебічне і глибоке пізнання людиною економічної дійсності на основі використання наукових

методів дослідження, що дозволяє розкрити сутність господарських процесів, об'єктивно оцінити їхню суспільну значущість і прогнозувати тенденції розвитку в майбутньому (рис. 1.15).

Рис. 1.15. Етапи формування наукового економічного мислення

Отже, за сучасних умов, коли наша країна здійснює перехід до якісно нового стану економіки, функціональна роль економічної теорії істотно підвищується. Щоб змінити умови нашого життя, зробити його кращим, необхідно мати глибокі економічні знання для розпізнавання природи господарських взаємозв'язків та взаємозалежностей, оволодіння механізмами використання економічних законів у господарській діяльності.

1.6. Економічна теорія як теоретико-методологічна база інших економічних наук

Економічна теорія є фундаментальною базою, теоретичним ядром усього комплексу економічних наук — галузевих, міжгалузевих і функціональних (рис. 1.16). Вона досліджує природу, глибинну суть економічних явищ і процесів, базисні соціально-економічні відносини і господарську поведінку людей у певній економічній системі. Результатом цих досліджень є розкриття економічних понять, категорій та законів, які ха-

рактикують фундаментальні основи господарського буття. Спеціальні економічні науки, спираючись на базисні положення економічної теорії, розробляють систему методів і правил практичного використання економічних категорій та законів у тій чи іншій конкретній сфері господарської діяльності. Із сукупностей економічних категорій і законів економічна теорія формує єдиний категоріально-понятійний апарат, своєрідну “економічну мову”, яка інтегрує економічні науки і запобігає неоднозначному тлумаченню економічних категорій і понять у різних дисциплінах.

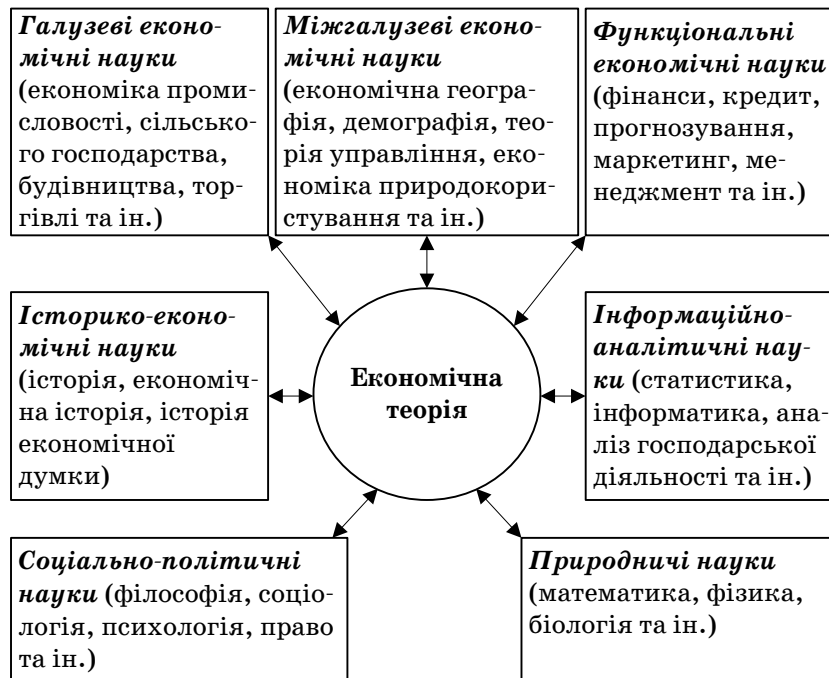

Рис. 1.16. Взаємозв'язок економічної теорії з іншими науками

Виступаючи методологічною базою для різних економічних наук, економічна теорія водночас має враховувати знання, набуті ними у процесі повсякденної господарської діяльності. Спираючись на знання конкретних економічних наук, а

також на здобутки інших соціально-політичних наук (соціології, філософії, політології, права, історії тощо), економічна теорія спроможна обґрунтованіше висвітлити суть і закономірності розвитку економічних систем.

Отже, розвиток економічної теорії у напрямках гетерогенності та міждисциплінарності збагачує її дослідницький простір і поглиблює методологічну базу.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття

Економіка. Політична економія. Економічна теорія. Економікс. Мікроекономіка. Макроекономіка. Мезоекономіка. Мегаекономіка. Меркантилізм. Фізіократи. Класична політекономія. Маржиналізм. Неокласицизм. Кейнсіанство. Інституціоналізм. Монетаризм. Предмет економічної теорії. Метод економічної теорії. Економічна категорія. Економічний закон. Наукова абстракція. Економічне моделювання. Економічний експеримент. Функції економічної теорії. Економічне мислення. Економічна політика.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначте основні етапи розвитку економічної теорії.
2. Які сучасні економічні теорії ви знаєте і в чому полягає принципова відмінність між ними?
3. Дайте визначення предмета економічної теорії та охарактеризуйте еволюцію його трактування.
4. Назвіть коло проблем, які вивчає економічна теорія, мікро- і макроекономіка.
5. Дайте визначення суті економічного закону і назвіть основні види їх.
6. Чим відрізняються економічні категорії від економічних законів?
7. Чим відрізняються економічні закони від законів природи?
8. Які ви знаєте методи пізнання економічних процесів? Охарактеризуйте основні види їх.
9. Розкрийте функції економічної теорії.
10. Яке місце економічної теорії у системі економічних наук?
11. Чому, на вашу думку, необхідно вивчати курс економічної теорії?
12. Яке практичне значення має економічна теорія?
13. За яких умов забезпечується наукова обґрунтованість економічної політики держави?

Література

1. *Базилевич В.Д.* Ринкова економіка: основні поняття і категорії / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич. — К. : Знання, 2008. — 263 с.
2. М. Бунге: сучасний дискурс / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2005. — 697 с. — (Славетні постаті).
3. С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2006. — 903 с. (Славетні постаті).
4. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2009. — 862 с. — (Славетні постаті).
5. *Гайдай Т.В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст / Т.В. Гайдай. — К. : Київ. ун-т, 2008. — 296 с.
6. Економічна теорія: Політекономія: практикум : навч. посіб. / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання-Прес, 2008. — 719 с.
7. Є. Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2010. — 494 с.
8. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / за ред. В.Д. Базилевича. — 3-тє вид., виправл. і допов. — К. : Знання, 2006. — Ч. 1. — 582 с. ; Ч. 2. — 575 с. — (Класичний університетський підручник).
9. Історія економічних учень: хрестоматія : навч. посіб. / уклад.: В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін. ; за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2011. — 1198 с.
10. *Кейнс Дж.М.* Общая теория занятости, процента и денег / Дж.М. Кейнс. — М. : ГелиосАРВ, 2002. — 352с.
11. *Макконел К.Р.* Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконел., С.Л. Брю : пер. с 13-го англ. изд. — М. : ИНФРА-М, 2001. — XXXIV, 974 с.
12. Макроекономіка : підручник / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2008. — 703 с. — (Класичний університетський підручник).
13. Мікроекономіка : підручник / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2007. — 679 с. — (Класичний університетський підручник).
14. *Милль Дж.С.* Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж.С. Миль ; [пер. с англ. биограф. очерк М.И. Туган-Барановского]. — М. : Эксмо, 2007 — 1040 с. — (Антология экономической классики).
15. *Сміт А.* Добробут нації. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт ; пер. з англ. — К. : Port-Royal, 2001. — 593 с.
16. *Чухно А.А.* Економічна теорія : у 2 т. / А.А. Чухно. — К. : ДННУ АФУ, 2010.

Глава 2. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ СУСПІЛЬСТВА. ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ

У політичній економії немає, можливо, жодного предмета, пояснення якого було б таким важливим, як потреби. Як би ви не обмежували їх коло, вони все-таки залишатимуться в її межах і притому в тих межах, до яких, як до центру, тяжітимуть усі висновки науки.

Володимир Вернадський

2.1. Сутність та структура економічних потреб суспільства

Потреби як визначальний чинник доцільної поведінки економічних суб'єктів є однією з фундаментальних категорій економічної науки.

Потреба — це нужда в чому-небудь, об'єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності і розвитку людини, колективу, нації, суспільства в цілому; внутрішній збудник активності.

Потреби відображають внутрішні спонукальні мотиви діяльності людей і утворюють складну систему, яку можна структурувати за різними критеріями. У найзагальнішому вигляді визначають:

— *фізіологічні потреби*, зумовлені існуванням і розвитком людини як біологічної істоти (їжа, одяг, житло тощо);

— *соціальні потреби*, зумовлені соціальною (суспільною) природою людини (спілкування, суспільне визнання, самореалізація тощо);

— *духовні потреби*, зумовлені розвитком людини як особистості (творчість, самовдосконалення, самовираження тощо).

Визначена класифікація є умовною, оскільки фізіологічні, соціальні та духовні потреби переплітаються і взаємодіють між собою, утворюючи цілісну систему.

За критерієм нагальності потреб та ієрархічності взаємозв'язків між ними вирізняються моделі Ф. Герцберга, А. Маслоу, К. Альдерфера. Незважаючи на певні відмінності, всі три моделі виокремлюють потреби нижчого порядку (первинні) та вищого порядку (вторинні). Згідно з цим підходом вищі запити людини не виступають на перший план доти, доки не будуть задоволені найнагальніші. Задоволення первинних потреб породжує бажання задовольнити наступні за вагомістю (вторинні) потреби, які стають рушійною силою свідомої діяльності.

Так, “піраміда потреб” А. Маслоу ілюструє стійку ієрархію переваг, відповідно до якої кожна наступна група потреб виявляється та задовольняється після задоволення потреб попереднього рівня (рис. 2.1).

“Людина — це піраміда потреб з біологічними в основі і духовними на вершині, — писав А. Маслоу. — Причетність до вищих, духовних цінностей дивним чином возвеличує і тіло, і всі його потреби. Якщо спрямувати людину до усвідомлення всіх своїх потреб, до актуалізації їх... то дуже скоро ми зможемо спостерігати розквіт цивілізації нового типу. Людина стане більш відповідальною за свою долю, буде керуватися цінностями розуму, перестане бути байдужою до оточуючого її світу... що означатиме наближення до суспільства, побудованого на духовних цінностях”¹.

Водночас критики “ієрархічної” класифікації потреб звертають увагу на такі риси:

— зазначений підхід не враховує індивідуальні інтереси та потреби людей;

— концепція послідовного задоволення потреб не знаходить підтвердження на практиці;

— автори не визначають той мінімальний рівень потреб, який можна вважати достатнім для переходу до задоволення потреб наступного, вищого рівня.

Потреби задовольняються у процесі споживання. Засоби задоволення людських потреб називаються благами.

Благо — будь-яка корисність (предмет, явище, процес), яка задовольняє людську потребу.

¹ Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / А.Г. Маслоу. — СПб. : Евразия, 1999. — С. 206—207.

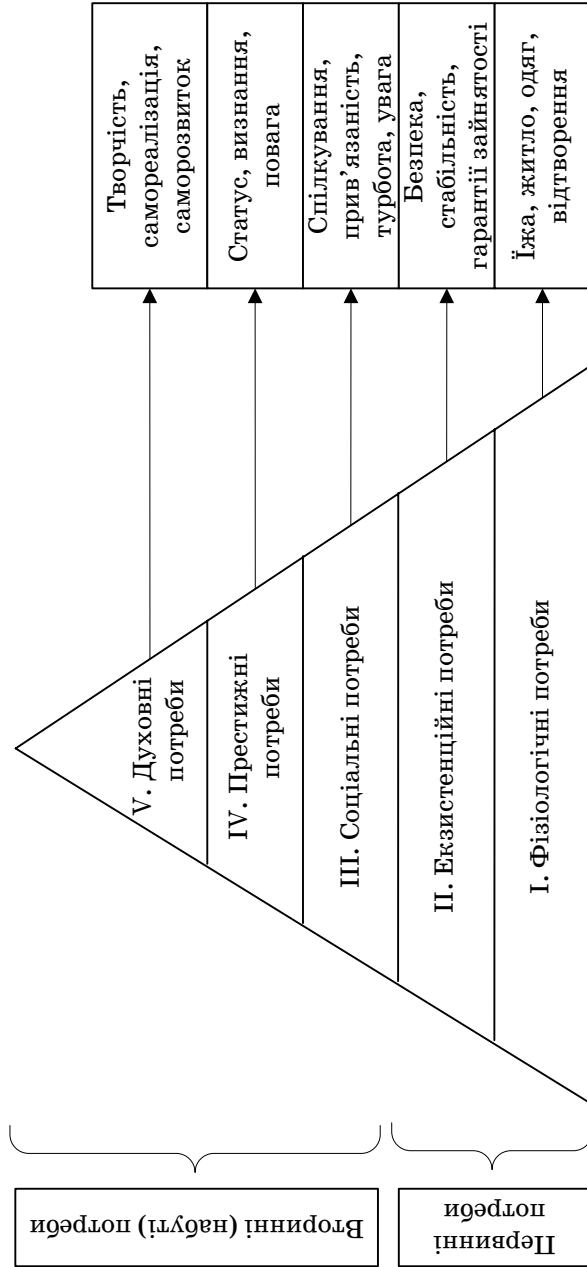

Рис. 2.1. Модель ієрархії людських потреб А. Маслоу

Розрізняють такі блага:

— *неуречевлені* (сонячне світло, здоров'я, спілкування, знання) й *уречевлені* (дари природи, а також продукти праці: їжа, одяг, житло тощо);

— *неекономічні* (дарові, необмежені, надані природою без зусиль людини; їхні обсяги перевищують наявні людські потреби) та *економічні* (обмежені, такі, що є результатом чи об'єктом економічної діяльності; їхні обсяги обмежені порівняно з існуючими потребами).

Економічні потреби — це потреби в економічних благах.

Задоволення економічних потреб виступає внутрішнім спонукальним мотивом виробництва, розподілу, обміну та споживання у рамках певної системи соціально-економічних відносин.

Важливо зазначити, що економічні потреби утворюють структурну підсистему всього комплексу потреб суспільства. Відтак рівень їхнього розвитку та ступінь задоволення залежить від рівня розвитку інших підсистем, у т. ч. культурних, духовних, моральних потреб суспільства.

Носіями економічних благ є найрізноманітніші товари та послуги. В їх сукупності розрізняють:

— *споживчі блага* (товари та послуги, призначені для безпосереднього задоволення людських потреб) і *виробничі блага* (товари та послуги, призначені для виробництва споживчих благ);

— *матеріальні блага* (товари та послуги сфери матеріального виробництва) і *нематеріальні блага* (створюються у сфері нематеріального виробництва);

— *теперішні блага* (перебувають у безпосередньому користуванні економічними суб'єктами) і *майбутні блага* (товари та послуги, якими економічні суб'єкти зможуть скористатися в майбутньому) тощо.

Всебічне комплексне вивчення системи економічних потреб зумовлює необхідність їхньої класифікації за такими критеріями:

I. За характером виникнення:

— *первинні* (базові), пов'язані із самим існуванням людини: їжа, одяг, безпека, житло тощо;

— *вторинні*, виникнення та зміна яких зумовлені розвитком цивілізації: модний одяг, комфортне житло, інформація та ін.

II. За засобами задоволення:

— *матеріальні* (потреби в матеріальних благах);

— *нематеріальні* (духовні потреби).

III. За нагальністю задоволення:

— *першочергові* (предмети першої необхідності);

— *другорядні* (предмети розкоші).

IV. За можливостями задоволення:

— *насичені, вгамовні* (мають чітку межу і можливість повного задоволення);

— *ненасичені, невгамовні* (не можуть бути задоволені повністю, не мають меж насичення).

V. За участю у відтворювальному процесі:

— *виробничі* (потреби у засобах виробництва);

— *невиробничі* (потреби у споживчих благах).

VI. За суб'єктами вияву:

— *особисті* (виникають і розвиваються у процесі життєдіяльності індивіда);

— *колективні, групові* (потреби групи людей, колективу);

— *суспільні* (потреби функціонування та розвитку суспільства в цілому).

VII. За кількісною визначеністю та мірою реалізації:

— *абсолютні* (перспективні потреби, які мають абстрактний характер і є орієнтиром економічного розвитку);

— *дійсні* (формуються залежно від досягнутого рівня виробництва і є суспільною нормою для певного періоду);

— *платоспроможні* (визначаються платоспроможним попитом);

— *фактичні* (задовольняються наявними товарами та послугами).

Система економічних потреб є складною і постійно розвивається. Структура потреб, їхній обсяг, способи та рівень задоволення безперервно змінюються: модифікуються, ускладнюються, вдосконалюються у процесі історичного розвитку людської цивілізації.

Як зазначав відомий український дослідник М.Х. Бунге (1823—1895), «Потреби становлять вихідний пункт політеко-

номічних досліджень. Як належність природи людини, як умова її розвитку, потреби виникають із властивості нашого фізичного організму і притаманних останньому духовних засад. У міру задоволення повсякденних нужд прокидаються в людині потреби розумові, моральні та естетичні, які у свою чергу стають такими самими нагальними, як і потреби фізичної природи... Таким чином з'являється могутній господарський двигун, але двигун далеко не єдиний, оскільки людина призначена для того, щоб жити в суспільстві, а в суспільстві не лише потреби людей є більшою чи меншою мірою однорідними, але і задоволення багатьох із них стає можливим лише за умов спільної, сумісної діяльності. Іншими словами, поряд з потребами приватними з'являються суспільні, поряд з особистими цілями — цілі суспільні: турбота як про матеріальне і духовне існування, так і про розвиток усього союзу”².

2.2. Економічний закон зростання потреб

Найважливішою ознакою потреб є їхній динамічний, мінливий характер. На думку видатного українського дослідника М.Х. Бунге, “в ученні про потреби можна назвати найбільш правдоподібними такі три положення: 1) розвиток як окремих осіб, так і цілих суспільств, без розвитку потреб не можливий; 2) розвиток індивіда залежить від гармонійного розвитку притаманних йому потреб; 3) розвиток суспільства передбачає відповідність між потребами приватних осіб, з яких складається суспільний союз”³.

Безперервний економічний і духовний прогрес суспільства неминуче зумовлює як кількісне, так і якісне зростання потреб. Виникнення нових потреб супроводжується постійним урізноманітненням, примноженням, збагаченням та ускладненням їхньої структури. Прагнення задовольнити зростаючі потреби є спонукальним мотивом удосконалення господарської діяльності, нарощування виробництва господарських

² Бунге Н.Х. Основания политической экономии // М. Бунге: сучасний дискурс / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2005. — 697. — (Славетні постаті). — С. 497.

³ Там же. — С. 428.

благ та поліпшення їхніх якісних характеристик. Однак зростання та розвиток потреб завжди випереджає можливості виробництва і не збігається з рівнем фактичного споживання. У цьому виявляється авангардна роль потреб, що відобразилася в економічному законі зростання потреб.

Всезагальний економічний закон зростання потреб відображає внутрішньо необхідні, суттєві й сталі зв'язки між виробництвом і споживанням, потребами та існуючими можливостями їхнього задоволення. Відповідно до цього закону безперервний розвиток потреб є рушійною силою економічного та духовного прогресу людства, що, у свою чергу, стимулює появу все нових і нових потреб.

Таким чином, потреби і виробництво перебувають у суперечливій залежності взаємовпливу та взаємозумовленості. Потреби у споживанні породжують стимули до виробництва. Виробництво задовольняє існуючі та породжує нові потреби. Вирішальний вплив людської діяльності і виробництва на формування потреб підкреслював відомий англійський економіст А. Маршалл. «Кожний новий крок вперед, — зазначав дослідник, — слід вважати результатом того, що розвиток нових видів діяльності породжує нові потреби, а не того, що нові потреби викликають нові види діяльності»⁴.

Складний механізм взаємодії потреб і виробництва забезпечує безперервність суспільного відтворення (рис. 2.2). Особливості вияву економічного закону зростання потреб за сучасних умов пов'язані з гуманізацією соціально-економічного розвитку як визначальною ознакою формування постіндустріального суспільства. Удосконалення структури потреб відображає процес розвитку людської особистості та сприяє переходу:

— від домінування матеріальних до пріоритетного розвитку духовних потреб, пов'язаних із творчістю, пізнанням, самовдосконаленням;

— від масового виробництва та споживання до індивідуалізації потреб та засобів їхнього задоволення;

---

⁴ Маршалл А. Принципы политической экономии / А. Маршалл. — М. : Прогресс, 1983. — Т. 1. — С. 152.

- від прагнення безперервного нарощування обсягів споживання до розумного самообмеження;
- від речової структури споживання до переважання у ній послуг.

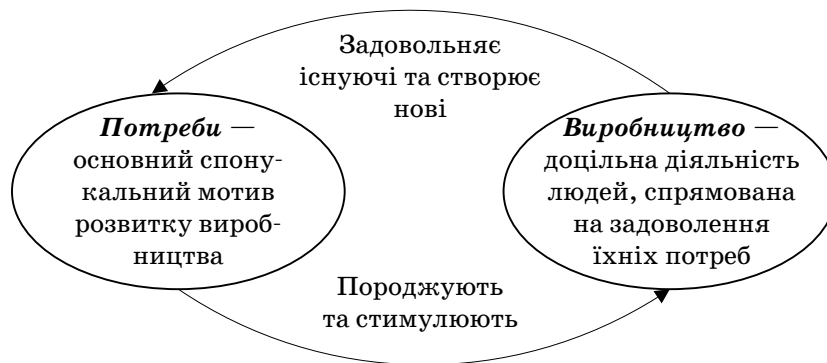

Рис. 2.2. Взаємовплив потреб і виробництва

Постійний процес удосконалення людської особистості, людська фантазія, конкуренція виробників і сучасні комунікації стимулюють безперервний розвиток та урізноманітнення потреб. Однак прагнення задовольнити зростаючі потреби кожного моменту наштовхується на відносну обмеженість ресурсів. **Вирішення суперечності між невгамовністю та безмежністю потреб і обмеженістю ресурсів породжує проблему вибору, визначає мету економічної діяльності** (рис. 2.3).

Виявлення шляхів ефективного використання обмежених ресурсів з метою максимально можливого задоволення безмежних потреб пов'язане з постійною оцінкою та вибором альтернативних варіантів розвитку господарської діяльності. Виявлення потреб споживачів і вміння задовольнити ці потреби одночасно з вирішенням завдань раціонального використання обмежених ресурсів стає вирішальною передумовою успіху підприємницької діяльності. Сучасний бізнес неможливий без оволодіння вичерпною інформацією стосовно якісних параметрів, обсягу та динаміки потреб, їхнього прогнозування, а також активного впливу на формування масштабів і структури споживання.

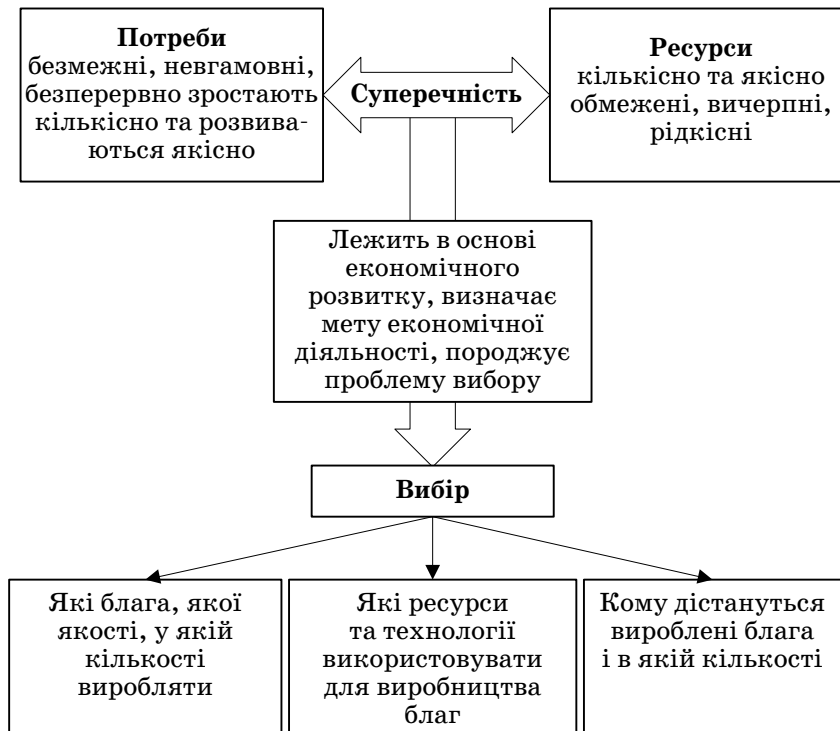

Рис. 2.3. Проблема вибору як наслідок суперечності між безмежністю потреб та обмеженістю ресурсів

2.3. Економічні інтереси, їхня класифікація та взаємодія

“Економічні відносини кожного суспільства проявляються насамперед як інтереси.” — Ці слова належать Ф. Енгельсу. Усвідомлення потреб і прагнення задовольнити їх зумовлюють мотивацію поведінки людини, спонукаючи її до певної цільової дії. У реальній дійсності потреби набувають конкретної форми інтересів (рис. 2.4).

Інтерес (від лат. interesse — мати важливе значення) — форма вияву потреби, усвідомлене прагнення людини до її задоволення.

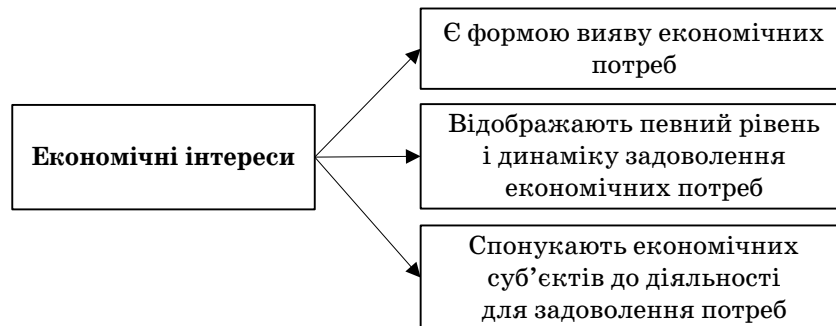

Рис. 2.4. Взаємозв'язок потреб та інтересів

Економічні інтереси є сутнісною характеристикою рушійних сил формування та розвитку суб'єктів господарювання.

Економічні інтереси — усвідомлене прагнення суб'єктів господарювання до задоволення економічних потреб, що є об'єктивним спонукальним мотивом їхньої господарської діяльності.

За сутністю економічні інтереси є об'єктивними. Вони відображають місце і роль суб'єктів господарювання у системі суспільного поділу праці та економічних відносин. Водночас економічні інтереси є суб'єктивними і завжди мають своїх носіїв.

Суб'єкти економічних інтересів — окремі індивіди, домогосподарства, колективи (групи) людей, суспільство в цілому.

Об'єкти економічних інтересів — економічні блага (товари, послуги, інформація тощо).

Плюралізм економічних потреб породжує багатоманітність економічних інтересів, які утворюють складну та динамічну систему, багатовимірну у фазах відтворення, у просторі та часі, у статиці та динаміці. Економічні інтереси суспільства можуть бути класифіковані за різними критеріями, а саме:

За суб'єктами:

- особисті;
- колективні, групові;
- суспільні.

За нагальністю, важливістю:

- головні, першочергові;
- другорядні.

За часовою ознакою:

- поточні;
- перспективні.

За об'єктами:

- майнові;
- фінансові;
- інтелектуальні.

За ступенем усвідомлення:

- дійсні;
- уявні.

За можливостями реалізації:

- реальні;
- утопічні.

Суб'єкти економічних відносин є виразниками специфічних економічних інтересів. У ринковій економіці:

— *економічні інтереси домашніх господарств* спрямовані на максимізацію загальної корисності з урахуванням існуючих цін і доходів;

— *економічні інтереси підприємців* спрямовані на максимізацію прибутку, зниження витрат і підвищення конкурентоспроможності продукції;

— *економічні інтереси держави* спрямовані на реалізацію потреб суспільства в цілому.

За територіальною ознакою виокремлюють такі економічні інтереси:

- муніципальні;
- регіональні;
- національні;
- об'єднання держав;
- загальнолюдські (глобальні).

Територіальний зріз системи економічних інтересів окремої країни формується на основі розподілу повноважень між органами державної влади та місцевого самоуправління. Муніципальні та регіональні інтереси спрямовані на реалізацію економічного потенціалу окремої території з метою забезпечення потреб певної територіальної спільноти.

Водночас державні та муніципальні службовці, покликані здійснювати заходи щодо практичної реалізації зазначених інтересів, є носіями особистих потреб, які не завжди збігаються із суспільними. Зазначена суперечність породжує *корупцію* — негативне соціальне явище, пов'язане зі зловживанням державною владою, корисливим використанням службовцями офіційних повноважень, авторитету та можливостей їх реалізації для отримання особистих вигод в індивідуальних чи вузькогрупових корпоративних інтересах.

Основні форми корупції: хабарництво, зловживання посадовим становищем, перевищення владних або посадових повноважень, розкрадання державного або колективного майна, нецільове використання бюджетних коштів тощо.

Згідно з Міжнародною конвенцією проти корупції, прийнятою 29 березня 1996 р., корупція — це спроба отримати прямо чи опосередковано урядовим чиновником чи особою, яка виконує публічні функції, будь-який предмет, що має грошову вартість або іншу користь (подарунок, послання, обіцянка, перевага) в обмін на будь-яку дію чи бездіяльність під час виконання службових обов'язків; пропозиція або надання прямо чи опосередковано такої користі; будь-які дії чи бездіяльність під час виконання урядовими чиновниками або особами, які виконують публічні функції, своїх обов'язків з метою отримання незаконного доходу для себе або третьої сторони; шахрайське використання або приховування майна, отриманого внаслідок зазначених дій.

Практика засвідчує, що *основними інструментами подолання корупції є*:

- контроль за дотриманням законності та забезпечення прозорості діяльності органів державної влади;
- чітка специфікація прав власності;
- конкурсне розміщення державних і муніципальних замовлень, надання прав на оренду нерухомості тощо;
- гласність у питаннях надходження та використання бюджетних коштів;
- впровадження принципу “єдиного вікна”, за якого всі необхідні документи для реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності розглядає уповноважений орган управління.

Система взаємопов'язаних і взаємодіючих інтересів суспільства завжди суперечлива. Тому кожне суспільство постає перед проблемою пошуку ефективного механізму їхнього узгодження. Єдність інтересів досягається у процесі їхньої взаємодії та взаємореалізації.

Шляхи поєднання економічних інтересів:

- субординоване підпорядкування одних економічних інтересів іншим;
- координоване узгодження різнобічних інтересів усіх економічних суб'єктів.

Проблема співвідношення та пріоритетності інтересів економічних суб'єктів залишається до цього часу дискусійною. Механізм їхнього узгодження визначається сутністю економічної системи.

Командно-адміністративна економіка характеризується жорсткою субординацією економічних інтересів (рис. 2.5) на основі пріоритетності та абсолютизації державного інтересу, який ототожнюється із суспільним і протиставляється колективним та особистим інтересам. При цьому субординація і підпорядкування інтересів забезпечується централізованим директивним плануванням та ідеологічною пропагандою.

Рис. 2.5. Ієрархія інтересів економічних суб'єктів у командно-адміністративній системі

У міру розвитку суспільства та ускладнення економічних інтересів жорстке адміністрування і відсутність оберненого зв'язку починають суперечити принципам функціонування складних систем, що самоорганізуються. Ігнорування ролі та значення особистого інтересу як потужного чинника соціаль-

но-економічного прогресу, підпорядкування його державному в умовах командно-адміністративної економіки спричиняє неузгодженість системи економічних інтересів, у тому числі:

- спотворення мотиваційної поведінки економічних суб'єктів;
- пригнічення стимулюючої ролі потреб;
- послаблення відповідальності та стимулів до високо-ефективної праці;
- втрату трудових цінностей і соціальних установок населення;
- розвиток психології утриманства й економічної залежності від держави.

На відміну від командно-адміністративної системи у ринковій економіці домінує особистий інтерес споживача. Практика успішного розвитку передових західних країн засвідчує, що *не субординація, а координація інтересів є найефективнішим засобом їхнього узгодження та реалізації* (рис. 2.6).

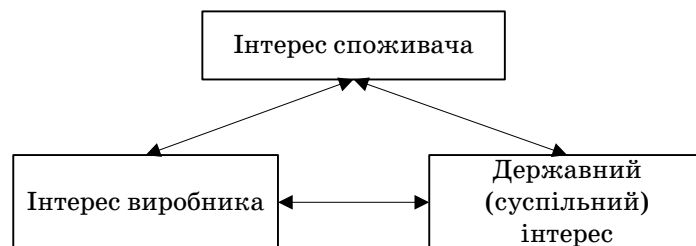

Рис. 2.6. Координація інтересів економічних суб'єктів у ринковій економіці

За умов економічної свободи та конкуренції суб'єктів господарювання створюються передумови для формування цілісної, органічної системи взаємопов'язаних і взаємообумовлених економічних інтересів. Їх суперечлива взаємодія заснована на принципах зворотного зв'язку та самоорганізації, має творчий характер і сприяє прогресивному розвитку суспільства.

Процес еволюції сучасних розвинених країн на основі соціально орієнтованої та регульованої ринкової економіки ство-

рює передумови для координації та гармонійного розвитку системи економічних інтересів громадянського суспільства. Водночас корпоратизація економічного життя породжує проблему узгодження економічних інтересів власників, менеджерів та найманих робітників з метою недопущення їхньої опортуністичної поведінки. Важливу роль в узгодженні індивідуальних та корпоративних інтересів у сучасних змішаних економіках відіграє держава.

Відстоювання та сприяння реалізації інтересів окремих груп у сучасному суспільстві набуло форми лобізму. *Лобізм* (від англ. *lobby* — кулуари) — вплив на законодавців і чиновників, спрямований на підтримку окремих підприємств, галузей, соціальних груп, верств, шляхом особистої зацікавленості посадовців.

На думку відомого західного дослідника М. Олсона, *лобістська діяльність є свого роду колективним благом, яке потребує певного рівня організованості групи*. При цьому менші за чисельністю та краще організовані групи часто виявляються ефективнішими у відстоюванні власних інтересів. Яскравим прикладом такої діяльності є надання податкових пільг окремим фірмам або галузям, наслідком чого є зростання податкового тиску на інші групи підприємців, на суспільство в цілому. Як зазначає М. Олсон, “Організовані та активні інтереси малих груп схильні перемагати неорганізовані і незахищені інтереси великих груп. Часто порівняно мала група або галузь домагається митного тарифу або податкових знижок за рахунок мільйонів споживачів або платників податків, незважаючи на нібито домінуюче правило більшості”⁵.

---

⁵ Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон ; пер. з англ., післямова С. Слухая. — К. : Лібра, 2004. — С. 194.

2.4. Мотиви та стимули ефективного господарювання

Як зазначав великий німецький мислитель Г. Гегель, найближчий розгляд історії переконує в тому, що дії людей впливають з їхніх потреб, пристрастей, інтересів, які відіграють головну роль.

Забезпечення високої мотивації господарської діяльності є однією з найважливіших економічних проблем. В історії економічної думки сформувались різні підходи до її вирішення (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Проблема мотивації господарської діяльності в історії економічної думки

Тракування проблеми мотивації господарської діяльності	Представники
1	2
Проблема мотивації господарської діяльності має релігійно-етичний характер і зумовлена тим, що людина, на відміну від тварини, повинна працювати, забезпечуючи своє існування та розвиваючи свої фізичні й духовні здібності шляхом подолання бездіяльності	Ф. Аквінський (1226—1274)
Проблема мотивації найманих робітників пов'язана з проблемою тієї частки суспільного продукту, яку вони отримують у формі заробітної плати. Оскільки людина лінива за своєю природою, то перевищення заробітної платою фізіологічного мінімуму неминує викликає зниження трудової активності найманих робітників (теорія мінімальної заробітної плати)	Меркантилісти, деякі представники класичної школи (XV—XVIII ст.)
Цілісна концепція мотиваційного механізму ринкового господарства ґрунтується на моделі “економічної людини” (пріоритетності особистого інтересу як могутнього стимулу прогресивного розвитку суспільства) та концепції “невидимої руки ринку” (механізму стихійної координації еконо-	А. Сміт (1723—1790)

Закінчення табл. 2.1

1	2
мічної поведінки і узгодження економічних інтересів суб'єктів господарювання за умов ринкової конкуренції та взаємодії попиту і пропозиції)	
Економічне присилування має біологічну основу і є головним мотивом господарської діяльності індивідів. Наймані робітники приречені на мінімальну заробітну плату не внаслідок їх лінощів чи несправедливого суспільного устрою, а в результаті дії закону народонаселення	Т. Мальтус (1766—1834)
У процесі становлення капіталістичного способу господарювання, пов'язаного з епохою початкового нагромадження капіталу, важливу роль відіграє позаекономічне приневолення та присилування. Подальший розвиток капіталізму, пов'язаний з гонитвою за додатковою вартістю, заснований на економічному присилуванні, проявом якого є відсутність у робітників гарантій зайнятості. Формування мотиваційного механізму майбутнього комуністичного суспільства пов'язане з позаекономічним примусом (трудовими повинностями) та альтруїзмом (зміною психології людей)	К. Маркс (1818—1883)
Спонукальні мотиви господарської поведінки людини є предметом дослідження економічної науки. Найстійкішим стимулом до господарської діяльності є бажання отримати дохід від неї	А. Маршалл (1842—1924)

Водночас у сучасній економічній теорії виокремились *два напрями дослідження проблем мотивації*:

— *змістовні теорії*, що акцентують увагу на причинах, які спонукають суб'єкти господарювання до певної діяльності, та акцентують увагу на потребах й інтересах як визначальних чинниках економічної мотивації;

— *процесні теорії*, автори яких досліджують механізм мотивації економічної поведінки з урахуванням сприйняття суб'єктами господарювання певної ситуації та очікування ними можливих наслідків від обраного варіанта господарської діяльності.

Діалектична єдність потреб, інтересів і стимулів породжує мотивацію як внутрішнє спонукання людини до конкретної дії (рис. 2.7). Таким чином, економічні потреби та економічні інтереси лежать в основі *стимулювання* — економічного спонукання суб'єктів господарювання до певних дій шляхом застосування економічних стимулів.

Стимул (від лат. *stimulos* — збуджую, заохочую) — подразник, який викликає ту чи іншу реакцію, спонукання до дії.

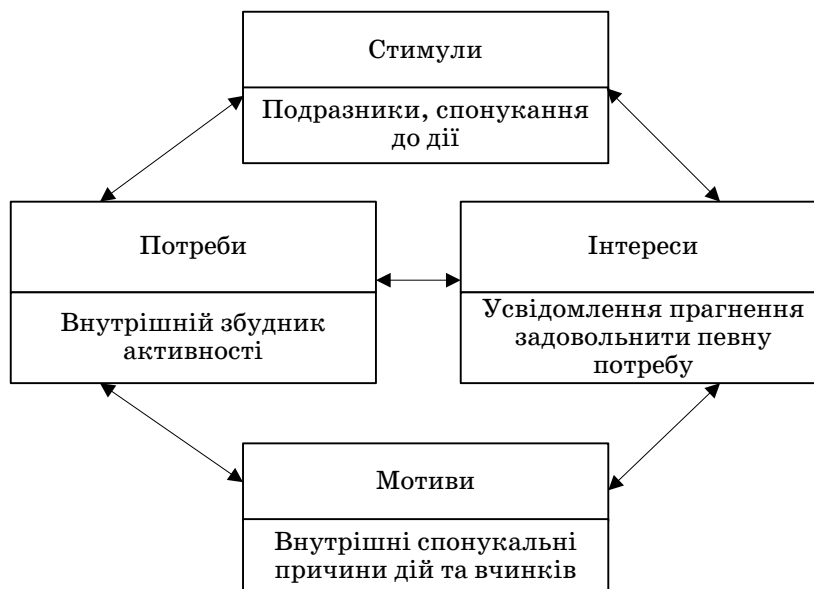
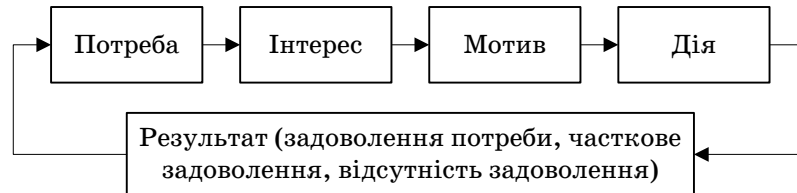

Рис. 2.7. Взаємозв'язок потреб, мотивів, стимулів та інтересів

Першоосновою господарської діяльності є потреби, які у свідомості людини перетворюються на інтерес і мотив спонукальної цільової дії.

Мотив (від лат. *moveo* — рухаю, штовхаю) — спонукальна причина дій і вчинків людини. Спонукання економічних суб'єктів до певних дій породжує конкретний результат у вигляді задоволення, часткового задоволення або незадоволення потреби, утворюючи таким чином логічний ланцюжок активної діяльності (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Потреби та інтереси як джерело активності економічних суб'єктів

Отже, суперечлива взаємодія виробництва та споживання, інтересів, потреб і стимулів є рушійною силою соціально-економічного розвитку. Водночас стимулююча роль економічних потреб, інтересів і сформованих на їхній основі мотивів господарської поведінки визначається соціально-економічним середовищем та специфічними рисами конкретної економічної системи.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні терміни і поняття

Потреби. Економічні потреби. Структура економічних потреб. Економічні блага. Споживчі та виробничі блага. Матеріальні та нематеріальні блага. Економічний закон зростання потреб. Проблема вибору. Економічні інтереси. Система економічних інтересів. Об'єкти економічних інтересів. Суб'єкти економічних інтересів. Взаємодія економічних інтересів. Механізм узгодження економічних інтересів. Корупція. Лобізм. Мотивація господарської діяльності.

Контрольні запитання і завдання

1. Поясніть характер походження потреб. Які фактори впливають на їхній зміст?
2. Що таке первинні потреби, яке значення вони відіграють у житті людини?
3. Які ще види потреб вам відомі?
4. Сформулюйте сутність закону зростання потреб.
5. Для чого необхідні знання про тенденції і перспективи розвитку потреб та їхні структурні зміни?
6. Що таке інтерес, як він виникає, на чому ґрунтується?

7. Яка відмінність між економічною потребою та інтересом? Охарактеризуйте суб'єктів і об'єкти економічних інтересів.
8. На чому ґрунтуються суперечності економічних інтересів?
9. Як узгоджуються економічні інтереси в суспільстві?
10. Охарактеризуйте погляди видатних вчених економістів на проблему мотивації господарської діяльності.
11. Розкрийте роль потреб та інтересів як джерела активності економічних суб'єктів.

Література

1. *Базилевич В.Д.* Ринкова економіка: основні поняття і категорії / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич. — К. : Знання, 2008. — 263 с.
2. *Базилевич В.Д.* Метафізика економіки / В.Д. Базилевич, В.В. Ильин. — К. : Знання ; М. : Рыбари, 2010. — 925 с.
3. М. Бунге: сучасний дискурс / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2005. — 697 с. — (Славетні постаті).
4. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2009. — 862 с. — (Славетні постаті).
5. Економічна теорія: Політекономія: практикум : навч. посіб. / за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання-Прес, 2008. — 719 с.
6. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / за ред. В.Д. Базилевича. — 3-тє вид., виправл. і допов. — К. : Знання, 2006. — (Класичний університетський підручник).
7. Історія економічних учень: хрестоматія : навч. посіб. / уклад. : В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін. ; за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2011. — 1198 с.
8. *Мизес Людвиг фон.* Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес ; пер. с 3-го испр. англ. изд. А.В. Куряева. — Челябинск : Социум, 2005. — 878 с.
9. *Мазур І.І.* Детінізація економіки України: теорія та практика : монографія / І.І. Мазур. — К. : Київ. ун-т, 2006. — 329 с.
10. *Маслоу А.Г.* Мотивация и личность / А.Г. Маслоу. — СПб. : Евразия, 2003. — 134 с.
11. *Олсон М.* Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон ; пер. з англ., післямова С. Слухая. — К. : Лібра, 2004. — 186 с.

Глава 3. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

Найкраща економічна система — це та, яка максимально забезпечує людей тим, чого вони найбільше потребують.

Джон Гелбрейт

Головною метою об'єднання людей у суспільство є прагнення мирно і безпечно користуватися своєю власністю, а основним знаряддям і засобом для цього служать встановлені у даному суспільстві закони.

Джон Локк

3.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації суспільного розвитку

Дослідження закономірностей і ступенів розвитку суспільства є винятково важливою проблемою для науки та суспільної практики. Без цього не можна зрозуміти складні соціально-економічні процеси руху людства до вершин цивілізації.

Вчені-економісти минулого і сучасності по-різному трактують сутність та особливості історичного розвитку суспільства. Найбільшого поширення набули *формаційний* і *цивілізаційний* підходи до розуміння періодизації процесу економічного розвитку людського суспільства.

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом і його послідовниками. Суть його полягає в тому, що продуктивні сили суспільства у сукупності з виробничими відносинами становлять певний *спосіб виробництва*, а спосіб виробництва у поєднанні з політичною надбудовою суспільства — *соціально-економічну формацію*. Основоположним економічним ядром кожного способу виробництва, а відповідно і формації, є **панівна форма власності**, оскільки саме вона визначає спосіб поєднання працівника із засобами виробництва.

Формаційний підхід передбачає, що розвиток людського суспільства відбувається як послідовна зміна одного способу виробництва іншим:

- первіснообщинний;
- рабовласницький;
- феодальний;
- капіталістичний;
- комуністичний.

Формаційний підхід виходить із того, що вирішальна роль у суспільному розвитку належить процесу виробництва, відносинам власності, а його головною рушійною силою є суперечність між продуктивними силами й виробничими відносинами і загострення класової боротьби в суспільстві.

Однак у сучасних умовах формаційний підхід при визнанні певних його положень вважають методологічно недостатнім і справедливо піддають критичному аналізу.

По-перше, п'ятиланкова періодизація розвитку суспільства не має всеохоплюючого значення. Вона більш-менш прийнята в основному для країн Західної Європи, але не відображає повною мірою своєрідності розвитку азійського способу виробництва, еволюції цивілізацій Китаю, Індії, а також не висвітлює особливостей історичного розвитку Росії, України.

По-друге, формаційний підхід не розкриває багатоваріантності життя, збіднює історію людського суспільства, зводячи її в основному до одного фактора — розвитку матеріального виробництва, практично не враховує ролі соціокультурного та інших неекономічних факторів у розвитку суспільства (національних, релігійних, етнічних, ментальних тощо).

По-третьє, уявляючи історію розвитку людства як процес “революційного” руйнування старого способу виробництва і заміни його новим, формаційний підхід, таким чином, припускає певну перервність (дискретність) природно-історичного процесу.

По-четверте, формаційний підхід надмірно абсолютизує класову конфронтаційність між власниками і не власниками, між роботодавцями і найманими працівниками.

На потребу глибшого наукового пізнання закономірностей розвитку суспільства світова суспільна наука розробила і ши-

роко використовує *цивілізаційний підхід* щодо пізнання історії розвитку людства.

Цивілізація — історично конкретний стан суспільства, який характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливою формою виробництва і відповідною духовною культурою людей.

Цивілізаційний підхід по-іншому визначає закономірні ступені розвитку економічних систем.

В основу *цивілізаційного підходу* покладено такі принципи: 1) багатовимірності аналізу економічних систем; 2) природної еволюційної поступовості історичного процесу; 3) відмови від класових, конфронтаційних оцінок змісту і цілей системи; 4) пізнання системи в єдності її економічних і соціокультурних елементів; 5) посилення ролі людського фактора у суспільному розвитку; 6) визнання світової історії як єдиного планетарного цілого.

Як бачимо, цивілізаційний підхід не страждає економічним детермінізмом, оскільки передбачає рівномірність впливу та інших чинників на розвиток людського суспільства. Він зорієнтований не на особливості способу виробництва, а перш за все на цілісність людської цивілізації, домінуюче значення загальнолюдських цінностей, інтегрованість кожного суспільства у світову спільноту.

Найважливішою рисою цивілізації є її гуманістична спрямованість. Людина виступає не лише головним суб'єктом виробництва та цивілізації в цілому, але і їх безпосередньою метою, цільовою функцією (рис. 3.1).

Цивілізація — категорія історична, її рівень і сутність визначаються тими багатограними соціально-економічними умовами, в яких відбувається життєдіяльність того чи іншого народу.

Американський економіст *У. Ростоу* висунув теорію “*стадій росту*”, в якій виділив п'ять стадій економічного розвитку:

- традиційне суспільство;
- перехідне суспільство;
- стадія зрушення;
- стадія зрілості;
- стадія високого рівня масового споживання.

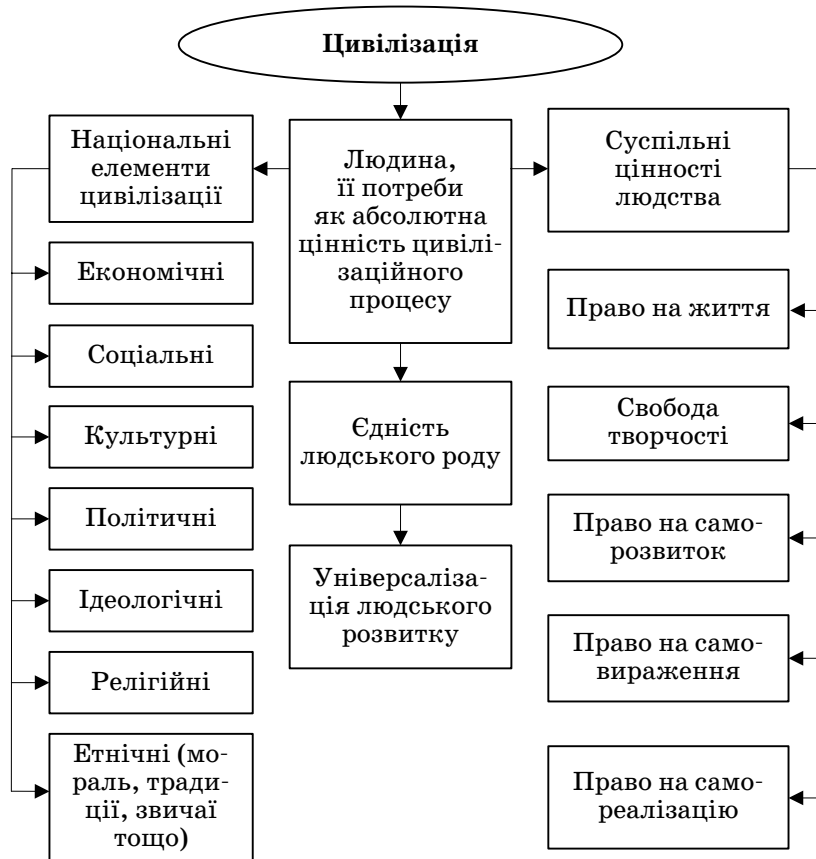

Рис. 3.1. Структура категорії “цивілізація”

Інший американський вчений *Л.Г. Морган* виділяв три етапи в розвитку людської історії:

- епоха дикості (мисливське господарство);
- епоха варварства (скотарство);
- епоха цивілізації.

Епоха цивілізації, у свою чергу, класифікується поетапно у горизонтальному і вертикальному аспектах (рис. 3.2).

Горизонтальний аспект характеризує співіснування і взаємодію неоднорідних за своїм змістом локальних цивілізацій окремих країн і народів, що розвивалися в історично визначені періоди.

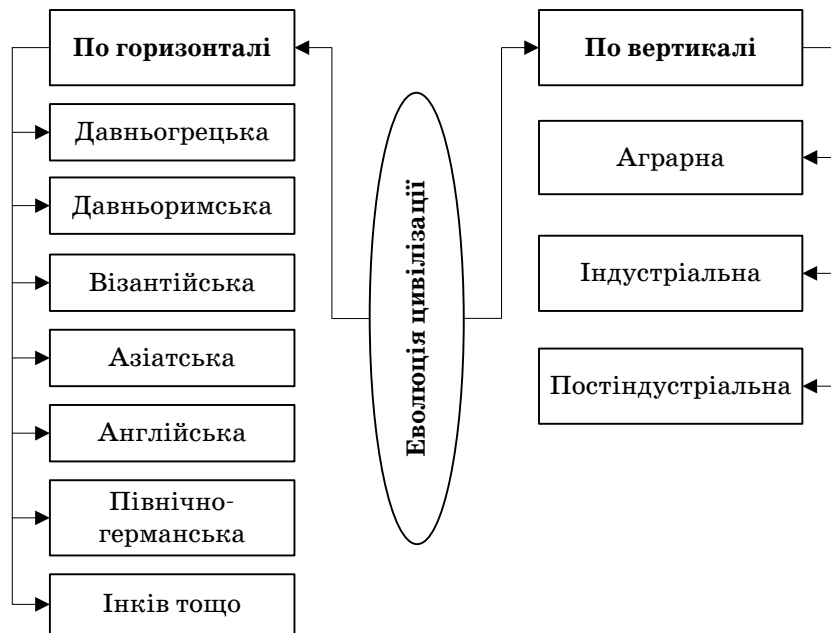

Рис. 3.2. Еволюція цивілізації

Вертикальний аспект відображає розвиток цивілізації у широкому розумінні цього слова: історичну еволюцію суспільства, його поступальний рух від одного ступеня зрілості до іншого — вищого. Йому притаманна логіка всесвітнього суспільно-історичного прогресу людства.

Перехід від одного ступеня зрілості цивілізації до іншого відбувається завдяки глибинним якісним змінам у продуктивних силах суспільства, зростанню продуктивності праці, підвищенню культури людини.

Сучасна зарубіжна економічна наука (*Дж. Гелбрейт, А. Арон* та ін.), використовуючи критерій “ступінь індустріального розвитку суспільства”, виділяє три стадії *індустріальної цивілізації*:

- доіндустріальне (аграрне) суспільство;
- індустріальне суспільство;
- постіндустріальне суспільство.

У доіндустріальному суспільстві переважають сільське господарство і ручна праця. Воно існувало до кінця XVII ст., тобто до періоду розгортання промислової революції.

В індустріальному суспільстві провідну роль відіграло велике механізоване промислове виробництво.

Постіндустріальне суспільство — це нова, найрозвинутіша стадія людської цивілізації, початок якій поклала науково-технічна революція, що розгорнулася у другій половині XX ст. і поступово переросла в сучасну *інформаційно-інтелектуальну революцію*. У постіндустріальному суспільстві домінують наука, принципово нові види техніки і технологій, інформатика, комп'ютеризація, автоматизація і роботизація всіх сфер економіки й управління. В суспільному виробництві на перший план висуваються інтелектуальний капітал, знання, сфера послуг (освіта, охорона здоров'я, культура, виробництво духовних благ тощо). Внаслідок цих революційних науково-технічних перетворень формується працівник нового типу, посилюється творчий характер його праці і набувають дедалі більшої ваги потреби творчої саморегуляції особистості.

Бурхливий розвиток інформаційно-інтелектуальних технологій, комп'ютеризації, космонавтики посилити зв'язки людини з космосом, що згідно з концепцією В.І. Вернадського про ноосферу дозволяє зробити висновок, що сучасне суспільство стоїть на порозі зародження нової *ноосферно-космічної цивілізації*, яка буде визначати економічне, науково-технічне і культурне обличчя людства у XXI ст.

Для постіндустріального суспільства характерним є також поглиблення міжнародного поділу праці, посилення взаємозв'язків та взаємодії національних економік. Значного розвитку набуває світовий ринок товарів, капіталів, робочої сили, посилюється роль загальнолюдських інтересів та цінностей. Всі ці об'єктивні процеси зумовлюють переростання локальних форм цивілізації в глобальні, вони охоплюють все більше країн та значніше впливають на життя народів усього світу.

Цивілізаційна концепція розвитку суспільства дає змогу визначити історичне місце і нашої країни, її знаходження на індустріальній стадії та перспективи переходу до постіндустріальної стадії. Для цього необхідно створення соціально-ринкової економіки поєднати з розробкою та використанням висо-

коєфективних технологій, структурною перебудовою господарства, впровадженням нових форм організації та управління виробництвом, всебічним розвитком науки, освіти, культури.

Визначаючи переваги цивілізаційного підходу, разом з цим слід зазначити, що надмірне акцентування ним уваги на формуванні “єдиної світової цивілізації” є потенційно небезпечним у плані можливості розмивання та ігнорування специфічності економічного і соціально-культурного розвитку різних країн і народів, втрати ними їхньої самобутності й унікальності.

Тому процес формування єдиного світового цивілізаційного простору нерідко відбувається в суперечливій формі — від різнобічної співпраці та партнерства до протистояння і локальних міжцивілізаційних конфліктів.

3.2. Економічна система, її сутність, цілі й основні структурні елементи. Типи економічних систем

Система як загальнонаукове поняття — це сукупність взаємопов’язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення.

Кожній системі притаманні такі властивості: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух та загальна мета.

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов’язаних та взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи законів.

В економічній літературі існують різні підходи до визначення економічної системи, а саме:

- як сукупності відносин між людьми, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ;
- як сукупності людей, об’єднаних спільними економічними інтересами;
- як історично визначеного способу виробництва;
- як особливим чином упорядкованої системи зв’язків між виробниками та споживачами матеріальних і нематеріальних благ;

— як сукупності всіх економічних процесів, що функціонують у суспільстві на основі притаманних йому відносин власності та організаційно-правових норм, тощо.

З нашого погляду, найзагальнішим є таке визначення економічної системи.

Економічна система — це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів, що утворюють певну цілісність та визначають спосіб організації господарської життєдіяльності суспільства.

Відомий американський економіст П. Самуельсон визначає будь-яку економічну систему, незалежно від її соціально-економічної форми, як таку, що має відповідати на три запитання: **Що? Як? Для кого?** (рис. 3.3).

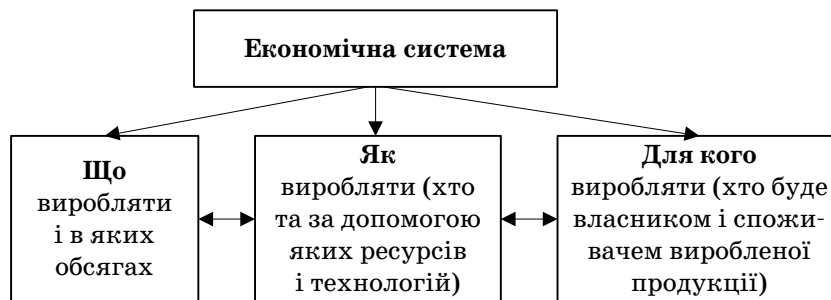

Рис. 3.3. Найважливіші ознаки економічної системи

Економічна система має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на ці запитання, а й реальні господарські дії, оскільки кожна з існуючих систем не здатна запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених природних ресурсів і виробничих можливостей.

Важливою характеристикою економічної системи є визначення її структурних елементів. Економічна система складається з трьох основних ланок: **продуктивних сил, економічних відносин і механізму господарювання** (рис. 3.4).

Продуктивні сили — це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управ-

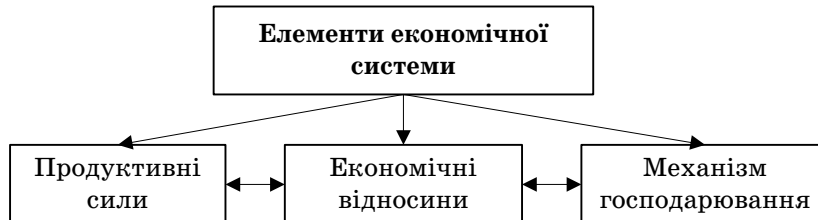

Рис. 3.4. Основні структурні елементи економічної системи

ління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей. У процесі історичного розвитку продуктивні сили як у цілому, так і окремі їх елементи, постійно оновлюються, збагачуються і перебувають у діалектичній єдності, кількісній і якісній функціональній залежності.

Продуктивні сили становлять матеріально-речовий зміст економічної системи, є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Економічні відносини — це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та нематеріальних благ.

Система економічних відносин складається з: *техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин* (рис. 3.5).

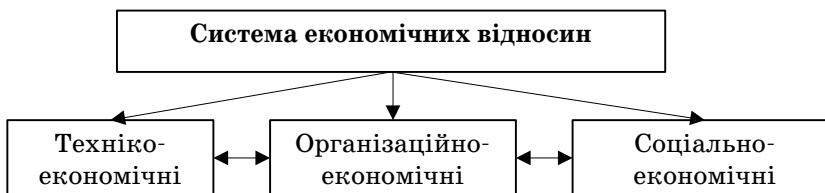

Рис. 3.5. Система економічних відносин

Техніко-економічні відносини — це відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і виробляють необхідні жит-

теві блага. Техніко-економічні відносини відображають технологію і є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва.

Організаційно-економічні відносини — це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом: відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізація праці, кооперування, концентрація та комбінування виробництва.

Соціально-економічні відносини — насамперед це відносини власності в економічному значенні цього поняття. Відносини власності визначають головне в економічній системі — спосіб поєднання працівника із засобами виробництва. Крім того, відносини власності зумовлюють історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади.

Таким чином, соціально-економічні відносини, основою яких є певна форма власності, займають визначальне місце у структурі економічних відносин та в економічній системі взагалі, виконуючи в ній системотвірну функцію.

Господарський механізм є структурним елементом економічної системи, що складається із сукупності форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій суб'єктів господарювання на основі використання економічних законів ринку, державних економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

Найважливіша функція господарського механізму — забезпечення процесу відтворення та ефективного розвитку суспільного виробництва на основі динамічної рівноваги між виробництвом та споживанням, попитом і пропозицією.

Типи економічних систем. Людству відомі різні економічні системи, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку. Їх можна класифікувати за відповідними критеріями. Найпоширенішою в економічній науці є класифікація економічних систем за двома ознаками:

- за *формою власності на засоби виробництва*;
- за *способом управління господарською діяльністю*.

На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем: *традиційну, ринкову, командно-адміністративну, змішану* (рис. 3.6).

Рис. 3.6. Типи економічних систем

Традиційна економічна система панувала в минулому, і зараз деякі її риси властиві слаборозвинутим країнам. Вона характеризується багатоукладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвинутою інфраструктурою, найпростішими формами організації праці і виробництва, бідністю населення. На соціально-економічні процеси значний вплив справляють освячені століттями традиції та звичаї, релігійні та культові цінності, кастовий і соціальний поділ населення. У сучасних умовах країни з традиційною економікою потерпають від засилля іноземного капіталу і надмірно активного перерозподілу національного доходу державою.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) характеризується пануванням приватної власності на економічні ресурси, передбачає функціонування великої кількості діючих виробників і покупців товарів, свободу вибору підприємницької діяльності, особисту свободу всіх економічних суб'єктів, однаковий доступ їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації. У такій системі поведінка кожного економічного суб'єкта мотивується його особистими інтересами. Кожний з них прагне отримати максимальний дохід на основі індивідуального прийняття рішень. Але кожний економічний суб'єкт здатний реалізувати свій приватний інтерес лише в тому випадку, якщо він одночасно є носієм і суспільного інтересу. На ринку здійснюється таке поєднання приватного інтересу із суспільним, яке Адам Сміт проголосив принципом “невидимої руки” ринку. Це означає, що кожний індивід, який реалізує свій приватний інтерес через виробництво і продаж товарів на ринку, не усвідомлює

того, що одночасно працює і на задоволення суспільного інтересу. Всі макро- та мікроекономічні процеси (розподіл ресурсів, ціноутворення, створення доходів тощо) регулюються ринковим механізмом на основі вільної конкуренції. Конкуренція тут є основною рушійною силою розвитку економіки.

Втручання держави в економічні процеси мінімальне і виважене. Роль держави обмежується лише захистом приватної власності та встановленням сприятливого правового поля для вільного функціонування ринку. Усі економічні рішення приймаються ринковими суб'єктами самостійно на свій страх і ризик.

Ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини ХХ ст.

Командно-адміністративна система — це неринкова економіка, яка базується на пануванні державної власності, одержавленні та монополізації народного господарства, жорсткому, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів, відсутності реальних товарно-грошових відносин, конкуренції і вільного ціноутворення. Їй притаманні висока затратність виробництва, несприйнятливність до НТП, зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до ефективної праці, хронічний дефіцит (особливо товарів народного споживання) тощо. Усе це ознаки недостатньої життєздатності командної системи, які закономірно призвели її до кризи, а потім і розпаду.

Командна економіка існувала у колишньому Радянському Союзі та соціалістичних країнах Східної Європи й Азії.

Змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинутих країн світу і характеризується такими рисами:

— різноманітністю (плюралізмом) форм власності й рівноправним функціонуванням різних суб'єктів господарювання (приватних, колективних, державних);

— високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвинутої ринкової інфраструктури суспільства;

— оптимальним поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного;

— орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки. Збільшуються затрати на освіту, медичне обслуговування, створюються державні й приватні фонди соціального страхування та соціального забезпечення населення тощо.

3.3. Власність, її сутність, форми і місце в економічній системі

Власність — складна і багатогранна категорія, яка виражає всю сукупність суспільних відносин — економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, релігійних тощо. Вона займає центральне місце в економічній системі, оскільки зумовлює мету її функціонування і розвитку, визначає спосіб поєднання робітника із засобами виробництва, соціальну і політичну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності і спосіб розподілу результатів праці (рис. 3.7).

Виражаючи найглибинніші зв'язки і взаємозалежності, власність, таким чином, розкриває сутність соціально-економічного буття суспільства.

Рис. 3.7. Місце власності в економічній системі

Спочатку власність розглядалась як відношення людини до речі, тобто як фізична наявність цієї речі у людини і можливість її використання. Однак із розвитком суспільства та накопиченням наукових знань уявлення про власність змінювалось, ставало обсяговішим і змістовнішим.

Речі самі по собі не власність, так само як золото чи срібло за природою не є грошима. Вони перетворилися на гроші лише за певних економічних відносин.

Це стосується і власності. Головною її характеристикою є не річ і не відношення людей до речей, а те, *ким і як* привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Певна річ стає власністю, тобто економічною категорією, лише тоді, коли з приводу її привласнення люди вступають між собою в певні економічні відносини. Відповідно, *власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей*.

Інакше кажучи, соціально-економічна сутність власності розкривається і реалізується не в системі зв'язків “людина — річ”, а в площині взаємодії “людина — людина” з приводу привласнення об'єктів власності.

Привласнення — процес, що виникає у результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це конкретно-суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Привласнення формує і виражає конкретну рису тієї або іншої форми власності та її видів.

Відносини привласнення охоплюють всі сфери відтворювального процесу — від виробництва до споживання.

Вихідним моментом привласнення є сфера виробництва. Саме тут створюється об'єкт власності і його вартість. Кому належать засоби виробництва, той і привласнює результат виробництва. Після цього процес привласнення продовжується через сфери розподілу і обміну, які виступають як вторинна і третинна форми привласнення.

Головним об'єктом привласнення в економічній системі, який визначає її соціально-економічну форму, цілі й інтереси є *привласнення засобів виробництва і його результатів*.

Власність — це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів.

Варто зауважити, що категорія “привласнення” породжує свій антипод — категорію “відчуження”.

Відчуження — це позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження тим чи іншим об'єктом власності.

Привласнення і відчуження — парні категорії, які існують одночасно як єдність протилежностей. Привласнення певного об'єкта власності одним суб'єктом одночасно означає відчуження його від іншого суб'єкта. Якщо один суб'єкт заявив, що “це моє”, це все одно, що він сказав іншим суб'єктам: “це не ваше”. Тому поряд з власником завжди присутній невласник.

Отже, процес привласнення і відчуження — це дві діалектичні сторони сутності відносин власності. Суперечність в системі “привласнення — відчуження” є внутрішнім джерелом саморозвитку відносин власності. Саме в цьому полягає могутній позитивний заряд цього діалектичного зв'язку.

Таким чином, сприймаючи видимість відношення людини до речі, власність завжди виражає зв'язок: відношення “власника” до “невласника”.

Відносини власності утворюють певну систему, що містить три види відносин (рис. 3.8):

— ***відносини з приводу привласнення об'єктів власності;***

— ***відносини з приводу економічних форм реалізації об'єктів власності (тобто одержання від них доходу);***

— ***відносини з приводу господарського використання об'єктів власності.***

Власник може сам використовувати свій об'єкт власності в господарських цілях. У такому випадку він одночасно виступає у двох іпостасях (особах): *як власник і як суб'єкт господарювання*. Нині, коли виробництво надзвичайно ускладнилось і набуло значного суспільного характеру, головною особою господарського життя стає не власник, а суб'єкт, який використовує для виробництва чужу власність на правах оренди, лізингу, концесії, кредиту. Таким чином, з'являється два суб'єкти:

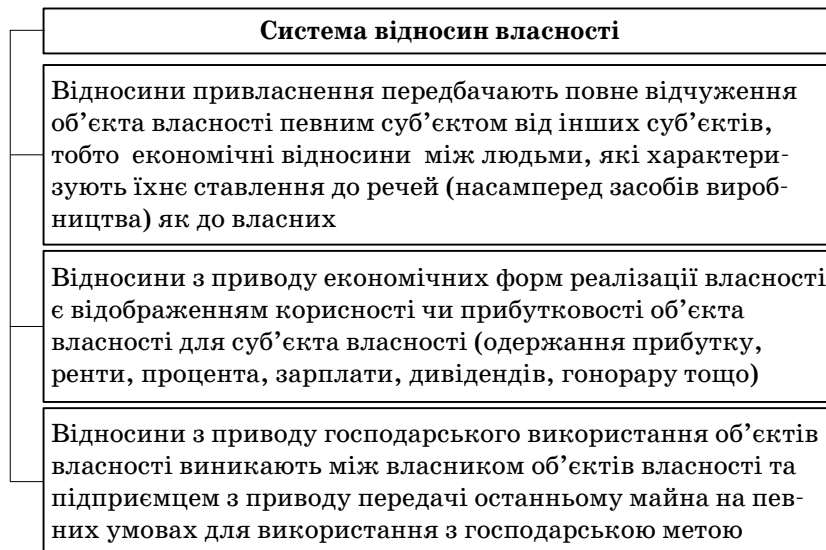

Рис. 3.8. Система відносин власності

суб'єкт-власник і *суб'єкт господарювання*, які розподіляють повноваження та функції.

Відносини власності виявляються через *суб'єкти* та *об'єкти* власності.

Об'єкти власності — це все те, що можна привласнити чи відчужити:

- засоби виробництва в усіх галузях народного господарства;
- нерухомість (будинки і споруди, відокремлені водні об'єкти, багаторічні насадження тощо);
- природні ресурси (земля, її надра, ліси, води тощо);
- предмети особистого споживання та домашнього вжитку;
- гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них;
- інтелектуальна власність, тобто духовно-інтелектуальні, інформаційні ресурси та продукти (твори літератури і мистецтва, досягнення науки і техніки, відкриття, винаходи, ноу-хау, інформація, комп'ютерні програми, технології тощо);
- культурні та історичні цінності;
- робоча сила.

Суб'єкти власності — це персоніфіковані носії відносин власності:

— окрема особа (індивідуум) — людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків;

— юридичні особи — організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм;

— держава в особі органів державного управління, муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування);

— декілька держав або всі держави планети.

Власність має і *правовий аспект*, виступаючи як юридична категорія. Юридичний аспект власності реалізується через *право власності*.

Право власності — це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності.

Завдяки цьому економічні відносини власності набувають характеру *правовідносин*, тобто відносин, учасники яких виступають як носії певних юридичних прав і обов'язків.

Право власності визначається ще з часів римського права трьома основними правочинностями — *володіння, користування і розпорядження*. Це так звана **тріада власності** (рис. 3.9).

Відповідно, повна реалізація прав власності можлива лише за наявності і взаємозв'язку відносин володіння, користування й розпорядження. Суб'єкти, які тимчасово отримують право на володіння і користування чужою власністю (наприклад, орендар) без права на розпорядження, не є повними власниками.

У сучасній економічній науці й господарській практиці розвинутих країн Заходу застосовується ширша і більш деталізована система прав власності. Так, англійським юристом, представником інституціоналізму А. Оноре запропонована система прав власності, яка складається з 11 елементів.

1. Право володіння.

2. Право користування.

3. Право управління (право вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання благ).

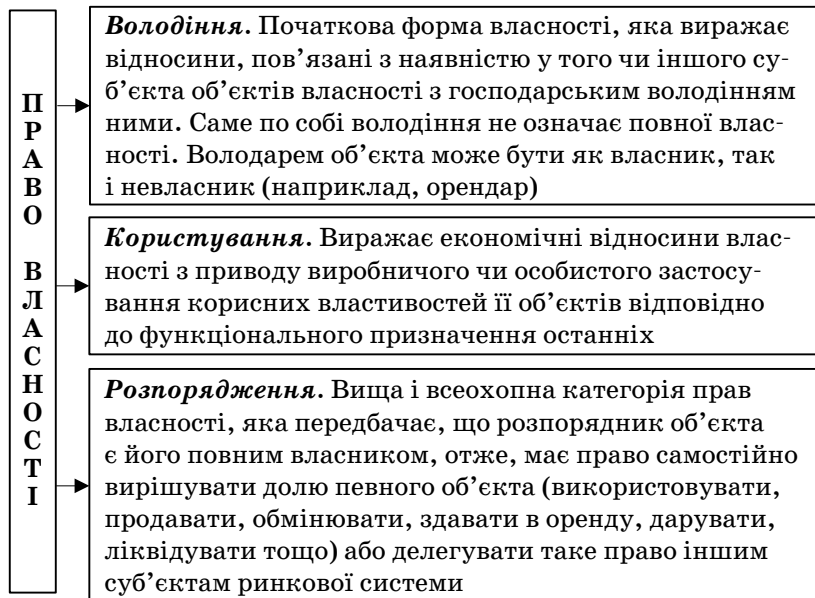

Рис. 3.9. Сукупність правочинностей власника

4. Право на дохід (право на володіння результатами використання благ).

5. Право суверена на капітальну вартість (право на використання, відчуження, зміну чи знищення блага).

6. Право на безпеку (право на захист від експропріації або від пошкодження в навколишньому середовищі).

7. Право на передачу благ у спадок.

8. Право на безстроковість володіння благом.

9. Заборона на використання шкідливим способом.

10. Право на відповідальність (можливість стягнення блага на сплату боргу).

11. “Зворотний” характер прав власності, тобто повернення переданих кому-небудь правочинностей після закінчення терміну угоди або достроково у випадку порушення її умов тощо.

Така деталізація юридичних прав власності має не самодостатній характер, а повинна гарантувати суб'єкту необхідні й достатні права для прийняття оптимальних економічних рішень.

Отже, між власністю як економічною і як юридичною категоріями є тісний взаємозв'язок.

Власність як *економічна категорія* виражає відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності й перш за все засобів виробництва та його результатів.

Власність як *юридична категорія* відображає законодавче закріплення економічних відносин між фізичними і юридичними особами з приводу володіння, користування й розпорядження об'єктами власності через систему правових законів і норм.

Таким чином, власність характеризує діалектичний взаємозв'язок економічних та юридичних відносин, у якому економічні відносини власності є первинними, базисними, а юридичні — вторинними, похідними, оскільки зумовлюються першими.

Найскладнішою проблемою економічної науки є проблема *форм* власності. Існують два підходи до класифікації форм власності: *вертикально-історичний* і *горизонтально-структурний*.

Вертикально-історичний підхід визначає *історичні форми власності*, які зароджуються у процесі тривалої еволюції суспільства, і зміни однієї форми власності іншою (рис. 3.10). Кожному етапу розвитку людського суспільства відповідає певна форма власності, яка відображає досягнутий рівень продуктивних сил, особливості привласнення засобів і результатів виробництва та основного суб'єкта, який концентрує права власності.

На перших етапах розвитку людство протягом тисячоліть використовувало *колективні форми власності*, спочатку у формі племінної, а потім — общинної власності. Низький рівень розвитку продуктивних сил зумовлював те, що люди могли тільки спільно (колективно) добувати засоби до існування і спільно їх споживати. Лише в такий спосіб людство могло вибороти своє право на життя.

Згодом розвиток продуктивних сил, вдосконалення самої людини, зміни умов її життя приводять до формування нового типу власності — *приватної*. Ці два типи власності (суспільна й приватна) на різних етапах історичного розвитку виявлялися в найрізноманітніших конкретно-історичних формах,

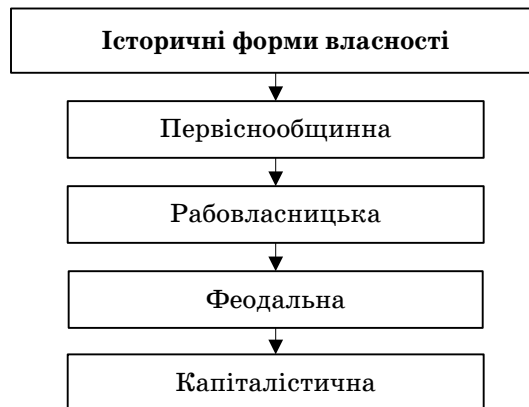

Рис. 3.10. Еволюція форм власності

відображаючи соціально-економічну природу панівного суспільного ладу.

Для *первіснообщинної* форми власності характерні однакові права всіх членів общини на панівний об'єкт власності — землю, а також на засоби праці й результати виробництва.

Рабовласницька форма власності характеризується абсолютною концентрацією прав власності рабовласника на засоби виробництва, результати праці й на працівника (раба).

Феодальна власність передбачає абсолютні права власності феодала на землю й обмежені права на працівника (селянина-кріпака).

Капіталістична власність характеризується зосередженням прав власності підприємця на засоби та результати праці і відсутністю власності на найманого робітника, який має особисту свободу.

Однак юридична рівноправність усіх громадян капіталістичного суспільства не означає рівності в розподілі й концентрації прав власності. Це породжує економічну владу одних і економічну залежність інших.

Ліквідація приватної власності в колишніх соціалістичних країнах і заміна її так званою “загальнонародною” власністю з метою зрівняти всіх людей у правах на засоби виробництва і результати їх використання спричинили розрив природно-ево-

люційного процесу розвитку відносин власності, що стало однією з причин кризи і розвалу соціалістичної системи.

Горизонтально-структурний підхід визначає класифікацію *економічних форм власності*, а також її види і типи.

Умовами і критеріями означеної класифікації є *рівень розвитку* продуктивних сил, *характер поєднання* працівника із засобами виробництва, *ступінь правочинностей* суб'єкта на ресурси, *результати й управління* виробництвом, *механізм розподілу* доходу тощо.

Існує два основних типи власності: *приватна* і *суспільна*.

Приватна власність — це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Приватний тип власності виступає як сукупність *індивідуально-трудової, сімейної, індивідуальної з використанням найманої праці, партнерської і корпоративної форм власності* (рис. 3.11).

Рис. 3.11. Сучасні форми приватної власності

Приватна власність в усіх її формах є потужним фактором розвитку суспільства, оскільки стимулює у власника підприємницьку ініціативу, інтерес до збільшення особистого, а отже, й суспільного багатства, надає йому економічну свободу вибору, певний статус у суспільстві, самоповагу, право успадкування, утворює реальну майнову відповідальність тощо.

Індивідуально-трудова власність характеризується тим, що фізична особа в підприємницькій діяльності одночасно використовує власні засоби виробництва і свою робочу силу.

Якщо в господарстві використовується праця членів сім'ї, така власність має вигляд **сімейної трудової власності** (наприклад, фермерське сімейне господарство).

Індивідуальний приватний власник може використовувати в господарстві й працю найманого робітника (постійно чи на сезонних роботах).

Партнерська власність є об'єднанням капіталів або майна кількох фізичних чи юридичних осіб. З метою здійснення спільної підприємницької діяльності кожний учасник партнерського підприємства зберігає свою частку внесеного ним капіталу чи майна у партнерській власності.

Корпоративна (акціонерна) власність — це капітал, утворений завдяки випуску і продажу акцій. Об'єктом власності акціонерного товариства, крім капіталу, створеного за рахунок продажу акцій, є також інше майно, придбане в результаті господарської діяльності.

Особливість корпоративної власності полягає в тому, що вона поєднує риси приватної і суспільної власності. З одного боку, власники акцій є приватними власниками тієї частки капіталу, яка відповідає номінальній чи ринковій ціні їхніх акцій, а також доходу від них. Разом з тим, пересічні акціонери через розпорошеність пакета акцій не мають реального права на участь у розпорядженні всім капіталом акціонерного товариства. Реальне право на розпорядження й управління капіталом товариства мають лише ті, хто володіє контрольним пакетом акцій.

Якщо розглядати реалізацію корпоративної власності через відносини володіння, розпорядження й управління, то носіями відносин володіння свого паю є відокремлені власники акцій, які одержують на них доходи (дивіденди). Відносини ж розпорядження й управління реалізуються не розрізнено (тобто кожним власником акцій), а власниками контрольного пакета акцій, які розпоряджаються й управляють капіталом акціонерного товариства як єдиною власністю.

Таким чином, акціонерний капітал поєднує приватну власність і колективну форму її використання, оптимально врахо-

вуючи особисті й колективні інтереси акціонерів. З одного боку, корпоративна власність завдяки володінню окремими особами акціями зберігає все те позитивне, що несе в собі приватна власність (підприємницький інтерес, ініціативу, свободу вибору, невтримну погоню за нагромадженням особистого, а отже, і суспільного багатства, право безстрокового успадкування та ін.). З іншого боку, приватна власність, перебуваючи у загальній структурі корпорації, реалізує себе через більш зрілу — колективну форму організації виробництва. Відбувається якісна еволюція механізму реалізації приватної власності, вона зміщується у бік колективного управління з метою забезпечення ефективнішого використання приватних ресурсів. У цьому сенсі акціонерна власність виходить за межі індивідуальної класичної приватної власності і долає ті обмеження, які їй властиві. Вона виступає у формі *асоційованої (інтегрованої) власності*, яка поєднує в собі риси приватної і суспільної власності. В цьому її достоїнство, універсалізм і привабливість.

Відповідно до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, на початок 2009 р. в нашій країні функціонувало 31 100 акціонерних товариств, 404 525 товариств з обмеженою відповідальністю, 761 товариство з додатковою відповідальністю, 1939 повних та 642 командитних товариств.

Суспільна власність означає спільне привласнення засобів виробництва і його результатів. Суб'єкти суспільної власності відносяться один до одного як рівноправні співвласники. У цих умовах основною формою індивідуального привласнення стає розподіл доходу, а мірою його розподілу — *праця*.

Суспільна власність існує у двох формах: *державній* і *колективній* (рис. 3.12).

Державна власність — це така система відносин, за якої абсолютні права на управління і розпорядження власністю здійснюють органи (інститути) державної влади.

Державна власність поділяється на загальнодержавну і муніципальну (комунальну).

Загальнодержавна власність — це спільна власність усіх громадян країни, яка не поділяється на частки і не персоніфікується між окремими учасниками економічного процесу.

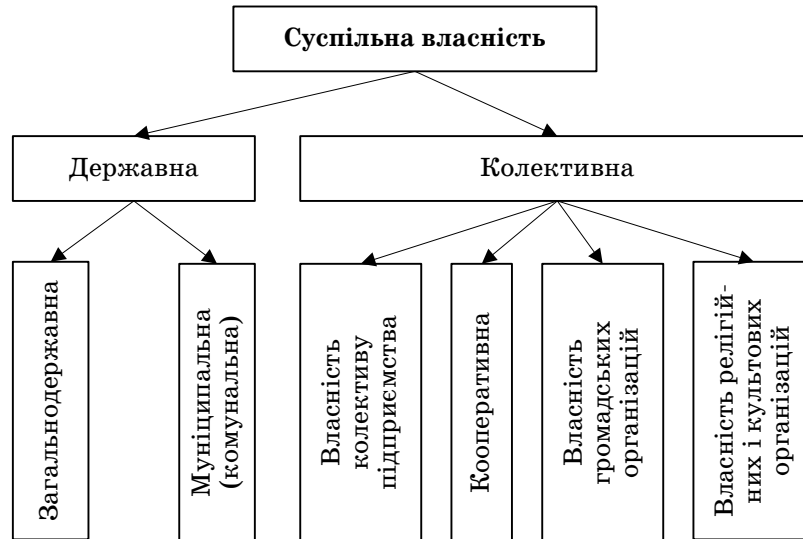

Рис. 3.12. Сучасні форми суспільної власності

Власність необхідна державі для виконання економічних, соціальних і оборонних функцій. Об'єктами державної власності є природні ресурси (земля, її надра, ліси, води, повітряний простір), енергетика, транспорт, зв'язок, дороги, навчальні заклади, заклади національної культури, фундаментальна наука, оборонні та космічні об'єкти тощо.

Муніципальна (комунальна) власність — це власність, яка перебуває в розпорядженні регіональних державних органів (області, міста, району тощо).

Кооперативна власність — це об'єднана власність членів окремого кооперативу, створена на добровільних засадах для здійснення спільної діяльності. Власність кооперативу формується в результаті об'єднання майна, грошових внесків його членів і доходів, одержаних від їхньої спільної трудової діяльності. Кожен член кооперативу має однакові права на управління та дохід, який розподіляється відповідно до внесеного паю і трудового вкладу членів кооперативу.

За даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України на початок 2009 р. в нашій країні налічува-

лось 34 324 тис. кооперативів, серед яких 2539 — виробничих та 1418 — сільськогосподарсько-виробничих об'єднань.

Власність трудового колективу — спільна власність, передана державою чи іншим суб'єктом у розпорядження колективу підприємства (на умовах викупу чи оренди), яка використовується відповідно до чинного законодавства. Колективна власність може існувати в різних видах залежно від джерела викупу. Якщо підприємство викуплене за рахунок накопиченого прибутку, то створюється неподільна власність колективу підприємства. Якщо підприємство було викуплено за рахунок особистих доходів його працівників, то утворюється пайова власність.

Власність громадських і релігійних об'єднань створюється за рахунок власних коштів, пожертвувань громадян чи організацій або шляхом передачі державного майна. Суб'єктами такої власності є партії, профспілки, спортивні товариства, церкви та інші громадські організації.

Змішана власність поєднує різні форми власності — приватну, державну, колективну, кооперативну та інші, в тому числі власність іноземних суб'єктів (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Сучасні форми змішаної власності

Комбіновані форми власності. У розвинутих країнах Заходу з метою забезпечення ефективнішого функціонування виробництва відбувається процес об'єднання підприємств різних форм власності, однак за умови збереження кожною із них

своєї базової якості. У результаті створюються *комбіновані форми власності*: концерни, трести, холдинги, фінансово-промислові групи та інші об'єднання. Кожний учасник такого об'єднання делегує органу управління такий обсяг своїх повноважень, який не спричиняє втрати основних властивостей притаманної йому форми власності.

В Україні в результаті реформування відносин власності на основі роздержавлення й приватизації склались і законодавчо закріплені такі форми власності:

- *приватна*;
- *колективна*;
- *державна*.

Допускається також існування змішаних форм власності, власності інших держав, власності міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав.

В результаті проведення політики роздержавлення і приватизації в Україні останніми роками суттєво змінилась структура форм власності. На зміну монопольного панування державної власності прийшов реальний поліформізм власності, якій створив об'єктивну основу для формування й ефективного розвитку різних організаційно-правових форм господарювання (табл. 3.1).

Сучасна економіка розвинутих країн перебуває на порозі постіндустріального розвитку і характеризується *динамізмом та новітніми тенденціями в розвитку відносин власності*.

Результатом цих процесів є:

1) подальше розширення плюралізму форм власності — приватної (великої, середньої, дрібної, сімейної), корпоративної, колективної, кооперативної, державної тощо. Ці форми взаємодіють і доповнюють одна одну, кожна з них знаходить свою “нішу” продуктивного функціонування і максимальної реалізації можливостей, закладених у ній. Завдяки останньому забезпечується конкуренція і ефективне функціонування економіки в цілому;

2) значне поширення змішаних і комбінованих форм власності, де провідна роль належить корпораціям і великим фірмам;

3) посилення процесів демократизації і соціалізації відносин власності: створюються асоційовані форми власності тру-

Таблиця 3.1
Кількість суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України за організаційно-правовими формами господарювання, 1997—2009 рр.*

Суб'єкти	1997 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Всього	615 686	834 886	889 330	935 578	981 054	1 023 396	1 070 705	1 133 200	1 187 020	1 228 888
У тому числі: фермерське господарство	26 980	38 561	42 976	45 781	46 937	47 800	48 918	49 801	50 023	50 126
приватне підприємство	111 644	192 168	206 144	217 780	229 335	237 980	248 211	258 536	270 331	278 574
колективне підприємство**	37 666	40 028	37 869	36 134	34 153	32 817	31 168	29 330	27 708	26 564
державне підприємство	14 158	9 965	9 307	8 469	8 020	7 752	7 562	7 359	7 213	6 975
казенне підприємство	—	49	49	49	49	50	50	50	43	44
комунальне підприємство	12 373	13 713	14 558	15 129	16 066	16 460	16 688	16 755	16 636	16 336

Закінчення табл. 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
дочірнє під-приємство	5 315	19 140	21 097	22 469	23 598	23 580	23 127	22 523	21 648	20 973
іноземне під-приємство	1 171	2 446	2 392	2 326	2 285	2 317	2 315	2 347	2 323	2 307

* Джерело: сайт Держкомстату України: www.ukrstat.gov.ua/

** У чинному законодавстві не передбачені створення та державна реєстрація нових підприємств з такою організаційно-правовою формою.

дових колективів, збільшується частка акцій серед працівників фірм, вони залучаються до управління і розподілу доходів, забезпечуються дешевим житлом, медичним обслуговуванням тощо;

4) прогресивна зміна структури об'єктів власності: пріоритетними стають такі об'єкти власності, як наукові знання, інформація, комп'ютерні програми, нові технології, космічні об'єкти, висококваліфікована робоча сила, духовні блага тощо;

5) розширюються форми та об'єкти міжнародної власності на основі поглиблення міжнародного поділу праці й посилення економічних зв'язків між країнами.

3.4. Місце і роль людини в економічній системі

Людина — надзвичайно складна істота, вона поєднує *біологічне* і *соціальне*.

Як *біологічна істота* людина — унікальний продукт природи, мисляча істота, наділена сукупністю фізичних і розумових здібностей, здатністю взаємодіяти з природою і жити за її законами.

Людина як *соціальна істота* є частиною суспільства, тобто живе у соціумі, має багатогранні стосунки з іншими людьми (економічні, політичні, національні, сімейні), виконує і підкоряється юридичним законам, додержується певних моральних норм і правил соціальної поведінки, прийнятих у суспільстві, тобто є людина розумна (*Homo sapiens*).

У діалектичній взаємодії біологічної і соціальної сторін людини, можливості використовувати у своїй діяльності природні й економічні закони і полягає глибинна сутність людини як *біосоціальної істоти* (рис. 3.14).

Людину вивчають багато наук, у тому числі економічна наука, яка досліджує господарську сутність людини, її місце і роль в економічній системі, потреби, інтереси, господарську поведінку, тобто *людину економічну* (*Homo economicus*).

Людина економічна — головний творчий суб'єкт ринкової економіки, який володіє свободою вибору і приймає економічно раціональні та оптимальні рішення з урахуванням усіх на-

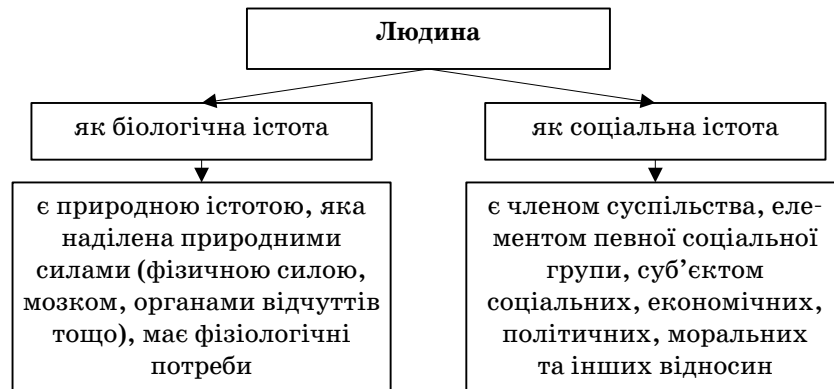

Рис. 3.14. Біосоціальні риси людини

явних можливостей і умов, відповідно до особистих інтересів, мети і пріоритетів.

На всіх етапах розвитку суспільства людина перебувала в центрі всіх економічних процесів і явищ. В економічній системі людина виступає *як працівник, як суб'єкт господарських відносин, як споживач, як носій кінцевої мети суспільного виробництва* (рис. 3.15).

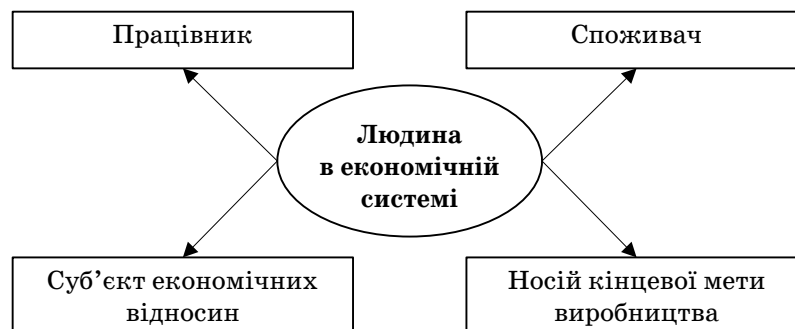

Рис. 3.15. Місце людини в економічній системі

Людина-працівник в економічній системі виступає робочою силою, особистим фактором виробництва, головним елементом продуктивних сил.

Робоча сила — це сукупність фізичних і розумових здібностей людини, її здатність до праці.

Успіх виробництва на всіх рівнях визначається насамперед людьми, зайнятими у виробничому процесі. Усі інші фактори виробництва діють не самі по собі, їх приводить у рух людина. Людині, її праці належить центральне місце у виробництві не тільки як найважливішому ресурсу, а й як джерелу, творцю інших факторів виробництва — матеріально-речових, науково-дослідних і організаційно-управлінських.

В історичному плані людина-виробник пройшла у своєму розвитку стадію ***індивідуального (одноосібного) працівника*** і стадію ***сукупного працівника***.

На ранніх етапах розвитку суспільства (післяродового ладу), коли ще недостатньо були розвинуті суспільний поділ праці й господарські зв'язки (натуральне господарство і дрібнотоварне виробництво), коли речі виготовлялись від початку до кінця одним працівником, то останній виступав як ***працівник-індивід***.

У подальшому, в міру поглиблення суспільного поділу праці, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, праця кожного виробника все менше виступає як індивідуальна праця незалежного, економічно відокремленого товаровиробника, але є частиною сукупної праці, а окремий працівник — частиною ***сукупного працівника***.

Сукупний працівник — це поєднання працівників різних спеціальностей, які є учасниками спільного виробництва певних товарів на основі розподілу праці між ними.

У сучасних умовах головною фігурою господарського життя є не індивідуальний, а сукупний працівник, який залучається до суспільного виробничого процесу завдяки кооперації праці. Нині практично будь-який товар є результатом праці не одного, а десятків, сотень і тисяч працівників, зайнятих у різних галузях виробництва. Сучасний автомобіль складається в середньому з 15 тис. деталей, у виробництві яких зайняті тисячі працівників величезної кількості великих і дрібних підприємств-постачальників. Американський літак "Боїнг-748" складається з 4,5 млн різноманітних частин, що їх виробляють працівники 16 тисяч компаній.

Сукупний працівник є новою продуктивною силою кооперованої праці, здатної вирішувати завдання, які не під силу сумі відокремлених індивідуальних працівників.

Рівень розвитку сукупної робочої сили можна охарактеризувати такими кількісними і якісними показниками (рис. 3.16).

Рис. 3.16. Показники рівня розвитку сукупної робочої сили

В умовах розвитку науково-технічного прогресу вимоги до рівня підготовки працівників зростають. Без постійного підвищення рівня освіти, кваліфікації, культури, зміцнення здоров'я, вироблення психологічної сталості працівники не здатні ефективно взаємодіяти з іншими прогресуючими елементами продуктивних сил — новою технікою, передовими технологіями, системами управління й організації виробництва. Тому в сучасному розвинутому суспільстві інвестиції в "людський капітал", тобто в розвиток знань, здібностей, у зміцнення здоров'я людини, вважаються найефективнішими і гуманними вкладеннями.

В Україні на сучасному етапі кількість найманих працівників з вищою професійною освітою стала значною (табл. 3.2). Саме такі працівники є головною основою ефективного розвитку економіки і важливим елементом національного багатства країни.

Людина як суб'єкт економічних відносин. Людина економічна реалізує себе в економічній системі завдяки певним господарським відносинам, у які вона вступає з іншими суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ.

Суб'єктами економічних відносин є окремий індивід, сім'я, колектив, держава. Основою економічних відносин є відносини власності, які характеризують спосіб поєднання працівника із засобами виробництва.

Органічне поєднання двох сторін людини — людини-працівника та людини-власника — утворює економічну сутність людини, сучасну економічну людину.

Природно людині найбільшою мірою відповідає індивідуальна (приватна) трудова власність, що формує як єдине ціле людину-працівника і людину-власника. Вона є основою його економічної незалежності й свободи. Інші форми власності (колективна, кооперативна, корпоративна тощо) більшою мірою відображають соціальну суть людини, розкривають її місце і роль у суспільстві.

Сьогодні в розвинутих країнах дедалі більшого поширення набувають колективні (асоційовані) форми власності, які поєднують індивідуальні та колективні принципи управління виробництвом і розподілом доходів.

Роль людини як суб'єкта економічних відносин полягає також у тому, що об'єктивні економічні закони виявляються і реалізуються через її господарську діяльність.

Людина як споживач реалізує себе через задоволення своїх різних потреб. Потреби людини можна поділити на потреби людини-працівника і потреби людини-підприємця.

Потреби людини-працівника пов'язані з відтворенням робочої сили, тобто з особистим споживанням. У процесі трудової діяльності людина витрачає робочу силу, яку необхідно відновлювати. Для цього вона повинна мати набір товарів і послуг, щоб задовольнити свої фізіологічні, духовні та інші по-

Розподіл найманих працівників за рівнем освіти за видами економічної діяльності в Україні, 2008 р.*

Таблиця 3.2

Вид економічної діяльності	Кількість штатних працівників, тис.	У тому числі мають вищу освіту за освітніми рівнями					
		неповна та базова вища			повна вища		
		усього, тис.	% до облікової кількості штатних працівників	усього, тис.	% до облікової кількості штатних працівників	усього, тис.	% до облікової кількості штатних працівників
1	2	3	4	5	6		
Всього	11 310,6	2 769,2	24,5	3 376,9	29,9		
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	679,8	108,4	16,0	72,4	10,7		
Рибальство, рибництво	9,5	1,6	17,1	1,2	12,5		
Промисловість	3 086,5	723,7	23,4	599,1	19,4		
Будівництво	442,3	79,8	18,0	80,4	18,2		
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	936,1	243,8	26,0	274,9	29,4		
Діяльність готелів та ресторанів	92,8	25,2	27,1	17,0	18,3		
Діяльність транспорту та зв'язку	982,6	221,7	22,6	183,3	18,7		

Закінчення табл. 3.2

1	2	3	4	5	6
Фінансова діяльність	345,4	85,3	24,7	207,1	60,0
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	624,3	119,6	19,2	250,1	40,1
Державне управління	660,1	146,0	22,1	410,9	62,3
Освіта	1 722,8	328,3	19,1	883,7	51,3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1 328,7	568,3	42,8	274,8	20,7
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	399,7	117,5	29,4	122,0	30,5

* Джерело: www.ukrstat.gov.ua/

треби. Задовольняючи ці потреби, людина відтворює себе як працівник.

Потреби людини-підприємця стосуються відтворення матеріально-речових факторів виробництва, тобто виробничих потреб. Для того щоб відновити спожиті в процесі виробництва машини, верстати, обладнання, сировину, матеріали, паливо, електроенергію тощо, підприємець повинен їх придбати на ринку факторів виробництва.

Потреби людини-працівника і людини-підприємця тісно переплітаються між собою, утворюючи спільні потреби людей, задоволення яких забезпечує відновлення особистого і речового факторів суспільного виробництва.

Людина як кінцева мета суспільного виробництва. Людина в її цілісній сутності є головним критерієм розвитку суспільного виробництва і головною його метою. Суспільний продукт, проходячи через фази виробництва, розподілу й обміну завершує свій цикл у фазі споживання. Без споживання виробництво існувати не може, воно не має сенсу. Задоволення різнобічних потреб людини — ось призначення будь-якого виробництва. У цьому аспекті людина зі своїми потребами є природною і кінцевою метою суспільного виробництва й одночасно головним фактором його функціонування.

Таким чином, функціонування і розвиток економічної системи неможливо оцінювати поза існуванням людини, її трудової діяльності, взаємозв'язків, потреб, інтересів, мотивацій. Людина є центральним елементом економіки, вона є активним учасником господарської діяльності як робоча сила, здатна до праці, а також як суб'єкт-споживач, вступаючи в економічні стосунки задля виробництва і споживання життєвих благ.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні терміни і поняття

Соціально-економічна формація. Цивілізація. Економічна система. Продуктивні сили. Економічні відносини. Господарський механізм. Власність. Тип, форма, вид власності. Структура відносин власності. Суб'єкти власності. Об'єкти власності. Право власності. Плюралізм форм власності. Суспільна власність. Приватна власність. Корпоративна влас-

ність. Державна власність. Муніципальна власність. Колективна власність. Кооперативна власність. Інтелектуальна власність. Людина економічна (*Ното економісис*).

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає відмінність формаційного і цивілізаційного підходів до періодизації суспільного розвитку?
2. Дайте визначення поняття “цивілізація”. Які критерії розвитку цивілізації існують в науці?
3. У чому полягає сутність економічної системи? Які визначення цього терміна є в економічній науці?
4. Якими критеріями визначається тип економічної системи?
5. Назвіть структурні елементи економічної системи і розкрийте їхній взаємозв'язок.
6. Розкрийте зміст понять “ринкова економіка”, “командна економіка”, “змішана економіка”.
7. Як в економічній науці відбувається процес еволюції визначення категорії “власність”?
8. Що таке суб'єкт і об'єкт власності?
9. Назвіть суб'єкти й об'єкти державної власності.
10. Що таке відносини власності і яка їхня структура?
11. Розкрийте зміст поняття “право власності”.
12. Що є первинним у взаємовідносинах — власність як економічна чи як юридична категорія?
13. Які особливості корпоративної форми власності?
14. Розкрийте специфіку інтелектуальної власності.
15. Розкрийте зміст новітніх тенденцій у розвитку відносин власності та їхня причини.
16. Що означає поняття “людина економічна”?
17. Яке місце займає людина в економічній системі?

Література

1. *Базилевич В.Д.* Ринкова економіка: основні поняття і категорії : навч. посіб. / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич. — 2-ге вид., стер. — К. : Знання, 2008. — 263 с.
2. *Базилевич В.Д.* Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку / В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн. — К. : Знання, 2008. — 687 с.
3. *Базилевич В.Д.* Інтелектуальна власність : підручник / В.Д. Базилевич. — К. : Знання, 2008. — 431 с.
4. *Економічна теорія: Політекономія: практикум : навч. посіб. / за ред. В.Д. Базилевича.* — К. : Знання-Прес, 2008. — 719 с.
5. *Історія економічних учень: хрестоматія : навч. посіб. / уклад.: В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін. ; за ред. В.Д. Базилевича.* — К. : Знання, 2011. — 1198 с.

6. *Гражевська Н.І.* Економічні системи епохи глобальних змін / Н.І. Гражевська. — К. : Знання, 2008. — 431 с.
7. *Єщенко П.С.* Економіка для всіх / П.С. Єщенко. — К. : Вища школа, 2009. — 478 с.
8. *Чухно А.А.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А.А. Чухно. — К. : Логос, 2003. — 631 с.

Навчальне видання

Серія “Класичний університетський підручник”

*БАЗИЛЕВИЧ Віктор Дмитрович,
ПОПОВ Віктор Миколайович,
БАЗИЛЕВИЧ Катерина Степанівна,
ГРАЖЕВСЬКА Надія Іванівна*

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПОЛІТЕКОНОМІЯ

Підручник

Підп. до друку 02.09.2014. Формат 60×90 1/16.

Папір офс. Гарнітура SchoolBook. Друк офс.

Ум. друк. арк. 44,5. Обл.-вид. арк. 42,5. Наклад 1000 пр. Зам. №

Видавництво “Знання”,

01030, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua,

<http://www.znannia.com.ua>